

Др Драгољуб Петровић

НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКИ РАТ И РЕВОЛУЦИЈА НА КЊАЖЕВАЧКОМ ПОДРУЧЈУ 1941—1942. ГОДИНЕ

Књажевачко подручје или крај, обухвата територију од 1.202 км² на крајњем истоку земље и СР Србије. Простире се између Старе планине на истоку, где је омеђено границом према Бугарској, јужних огранака Тупијнице на северу и Тресибабе на југу. Оно обухвата скоро цео слив Трговишког Тимока, доњи део слива Сврљишког и горњи Белог Тимока. Природно и социјално-економски гравитира ка свом средишту Књажевцу. На овој територији је за време рата живело скоро 57.000 становника у 85 насеља, у граду средишту, варошици Андрејевац — сада Минићеву — рударском насељу Подвису као и у 82 села. Ово указује на демографску структуру са доминантним селачким слојем овог, иначе, етнички чистог подручја. Подручје је захватало тадашњи читав заглавски срез са већим делом тимочког среза, изузев пет села на северу, као и мањи део нишавског (пиротског) среза који је назван Буцаком.

Револуционарни раднички покрет у овом подручју има прилично јаку традицију, почев од осме и девете деценије прошлог века, и то активношћу Српске социјал-демократске партије, чији је рад био нарочито запажен уочи I светског рата. Између два светска рата делатност Комунистичке партије Југославије и револуционарних синдиката била је доста изражена, а после забране легалног рада, прилагођавала се сходно постојећим условима и могућностима активних снага покрета. Крајем 30-тих година видан је успон револуционарног покрета који ће до почетка априлског рата стећи значајне позиције у масама.

Народноослободилачка борба на књажевачком подручју заузима изузетно место у процесу револуционарне борбе. Народноослободилачки покрет на овом малом простору је манифестовао, у маломе, све битне карактеристике целокупног и јединственог покрета у Југославији. Уз то, он је својим садржајем, под специфичним условима борбе на овом терену обогаћивао НОБ југословенских народа и народности.

О НОР на овом подручју има више прилога разних литерарних радова. Међутим, осећа се недостатак синтетичких радова којима би, са становишта историјске науке, био обрађен читав тај део историје овог краја или ширег подручја — Тимочке крајине у коју улази и Књажевац са својом околином.

I ОКУПАЦИЈА КЊАЖЕВАЧКОГ ПОДРУЧЈА И НАСТАНАК ОКУПАТОРСКО-КВИСЛИНСКОГ СИСТЕМА

Народноослободилачки рат на овом подручју почиње првим акцијама партизанских јединица почетком августа 1941. године; дакле нешто касније него у извесним областима Западне Србије. Међутим, Народноослободилачки покрет, датира од првих дана окупације. Комунистичка партија Југославије делујући непрекидно, стаје на чело Народноослободилачке борбе. Иако период априлског рата не улази у оквире не само НОР-а већ и НОП-а ваља га овом приликом обрадити јер се тематски тако може уклопити, а револуционарна борба руковођена Партијом била је и тих дана изражена.

Априлски рат на тлу Југославије започео је у рејону Бердапа, јер је овај имао изузетан значај за фашистичку Немачку. Шестог априла у пет часова и двадесет минута јединице немачке 12. армије нападају на Гвоздена врата, близу Текије и Кладова, да би, потом запоселе десну дунавску обалу. Затим, немачке трупе пребацујући се из Румуније продиру ка југу уз тимочку долину и кроз Североисточну Србију. Истовремено, немачке дивизије из Бугарске успешно нападају низ нишавску долину да би заузеле Ниш и моравску комуникацију. Део тих немачких јединица из рејона Пирота креће преко Темске ка Коренатцу одн. Трговишком Тимоку. У рејону Калне, Калански одред, иначе у саставу југословенске војске, већ 8. априла се повлачи са граничних положаја. Из заглавског и тимочког среза, такође без борбе, 9. априла, повлаче се према сокобањском срезу 14. и скоро формиран 75. пук. Немачке трупе улазе у Књажевац 11. априла и тог дана је скоро читаво ово подручје дошло под немачку окупацију. Растројене, слабо наоружане и рђаво руковођене трупе Краљевине Југославије су се повлачиле без одређеног плана. Тек код Церовице, првом селу на прелазу у бањски срез, долази до једне, чак релативно успешне борбе у клисури што је мало зауставило напредовање Немаца. Случај успешног отпора митраљеске чете XIV пешадијског пука, којој је самоиницијативно пошла у помоћ још једна чета док није распршена нападом из ваздуха, остаће као пример могућности да се против немачке војне силе може водити дужи рат. Међутим, овај изоловани отпор није могао дуже трајати. После тога немачке јединице, из Румуније и Бугарске, дубоким продорима заузимају моравску долину и Подунавље. Тиме је априлски рат у овом крају већ био решен.

Упркос врло лошем руковођењу, југословенски војник је на овом делу фронта у основи испољавао високе моралне квали-

тете. Војска је, патриотски настројена, била жељна борбе, а под командом за отступање војници у колонама, у Књажевцу и на путевима, по киши и лапавици, изражавали су потиштеност и озлојеђеност капитулантском политиком. Слично расположење владало је међу становништвом села и града. Оно је радо примало војнике који одступају саосећајући са њима у општој несрећи. Добар део југословенске војске, увидевши неперспективност борбе под условима створеним неспособним руковођењем, развишао се кућама, а доста оружја је бачено или сакривено.

У овим тешким ратним данима Комунистичка партија Југославије се држала јасно одређеног правца патриотске одбране земље од фашистичког агресора. Окружни комитет КПЈ зајечарског округа, Срески комитет КПЈ за заглавски и тимочки срез и партијске ћелије, као и скојевске организације, усмерили су пропаганду и деловање у смислу одбране земље. Може се уопштено констатовати да је Комунистичка партија, у овом региону, како уочи рата збивањима 25. одн. 27. марта, тако и у данима априлског рата, стицала све већи уплив у народу.

* * *

Немачки окупатор је настојао, и успео да запоседне веома брзо крајеве Краљевине Југославије за које је био посебно заинтересован. Међу ове спадају североисточни делови Србије са Бердапом и Бором. На ово веома значајно подручје надовезује се тимочки регион са рудницима каменог и мрког угља; значајан део тог региона чини Књажевачко подручје. Тимочка комуникација и читав овај крај добијају у геополитичком значају јер кад нестају границе према Румунији и Бугарској на изванредан начин за потребе Немачког Рајха овај регион чини прелазну област између Балкана и Румуније, а преко ове се везује са Источном Европом.

Књажевачко подручје са тимочком комуникацијом и везама према Нишу у правцу југозапада, и према Пироту ка југоистоку, са рудницима каменог угља: Добром Срећом, Подвисом и Тресибабом имало је одређени значај у овом делу окупиране Србије. Оно највећим својим делом улази у састав немачке окупационе зоне, док је само калански Буцак вештачки присаједињен фашистичкој Бугарској. Нова граница између немачке окупационе зоне и Бугарске ишла је преко ове територије почев од светониколског врха на Старој планини и пресецајући Трговишки Тимок између Калне и Горње Каменице секла је у правцу југозапада према Пајезу, у белоаланачком срезу. Буцак је остао изван немачке окупационе зоне осим делова атара Шестигабра и Јаловик—Извора. Ова линија, постављена крајем априла и у мају 1941., крајем ове године је нешто мало измењена у атарима поменутих села, у корист Бугарске.

Буцак је остао под бугарском управом у саставу пиротског среза. Пиротски срез («околија») улазио је у састав софијске области, и делом се на општине које су обично захватале неколико села. Познато је да су Кална и Балта Бериловац били средишта таквих општина. Носиоци нове, бугарске власти као специјално поверени кадар, долазили су из Бугарске да би обављали службу

кметова по општинама и кметских намесника као сеоских старешина, такође полиције, затим учитеља по селима итд.

Бугарски органи власти настојали су да у свим елементима друштвеног живота бугаризују становништво на присвојеном подручју. Стога су нарочито тежили да униште српску националну свест и српску културу, у свим њеним манифестацијама, што би било предуслов увођењу бугарског националног имена и бугарске културе. Српске књиге, посебно школски уџбеници, биле су забрањиване, спаљиване, а уместо њих ширена бугарска литература и штампа уопште. Уведен је бугарски језик, бугарски новац, као и сви амблеми бугарске државности.

Овакве тежње бугаризовања Буџака су наишле на отпор становника села (градова у Буџака нема). Они су били готово јединствени у одбијању иредентистичких бугарских планова¹. Ситуација се у том погледу није променила до краја рата.

У већем делу књажевачког подручја конституисана је и то врло брзо немачки војна управа. У Нишу је било средиште фелдкоманде 809, а у Зајечару њој подређена крајскоманда 875, која је била надлежна и за заглавски и тимочки срез. Крајскоманда, као највиша власт на окупираном подручју, руководила је потчињеним полицијским, војним, управним и царинским јединицама, такође и органима за обезбеђење привредних објеката и комуникација. Надзирала је свеукупан рад средских начелстава и других квислиншких институција, а од почетка 1942. и делатност бугарских окупационих снага.

Маја или јуна успостављена је немачка царинска установа у Зајечару са подређеном испоставом у Књажевцу. Царински органи су контролисали граничну линију према Бугарској, на Старцу планини и према Буџаку². Спречавало се кријумчарење робе, пре свега прехрамбених артикала, као и предмета широке потрошње актуелних, иначе у свим до тада ратним временима — соли, петролеја, шибица, дувана, плавог камена итд. Контрабанда је већ ове године почела узимати маха³.

У Зајечару је формиран одред фелдјандармерије са испоставама у Књажевцу и још неким местима ове крајскоманде, али не и у Андрејевцу. Књажевачка испостава била је надлежна за заглавски и тимочки срез⁴.

¹ То се може видети из писма познатог политичара Драгољуба Јовановића са 59 потписа, „у име целокупног становништва Пирота и среза нишавског“ упућеног маја 1941. Аћимовићевом комесаријату у Београд. Ту се тражи да нишавски срез следи судбину Србије и под новим околностима, што је било у мњењу становника у Буџаку; Архив Војно-историјског института у Београду (АВИИ) фонд бугарски (Б), кутија 4, фасцикла 1, докуменат 3, лист 1.

² Краљевска банска управа Моравске бановине — Недићу, извештај од 9. IX 1941., AVII, фонд Недићеве архиве (Нда), кутија 1-А, фасц. 1, док. 23.

³ Извештај начелника полиције врачанске области министру здравља у Софији 16. VII 1942., Окружен државен архив Видин, — фонд 21, опис 2, док. 29, лист 23.

⁴ Елаборати (у поседу аутора) „Деловање непријатеља на подручју источне Србије“ и „О деловању непријатеља на подручју источне Србије“, сачињени према оригиналним изворима који су се 1960. године налазили у СУП Зајечар.

Немачки окупациони органи су инсистирали на обнављању делатности домаћег управног апарата. Још пре капитулације југословенске војске 17. априла немачке окупационе власти су наложиле обнову рада управи Моравске бановине у Нишу. У саставу све бановине били су и тимочки срез са Андрејевцем као средиштем и заглавски срез са центром у Књажевцу. У саставу тимочког среза била су, као и пре рата, јер се границе срезова готово ништа нису мењале, ако апстрахујемо анексионе захвате фашистичке Бугарске и квислиншке Албаније, и она села која не третирамо као део књажевачког подручја. То је појас тимочког среза на северу који улази у зајечарско подручје са селима: Селачко, Врбица, Мариновац, Боровац и Мали Извор. На територији књажевачког подручја непосредно после априлског рата или, можемо рећи, првих месеци окупације, било је око 47.000 становника у 49 или 50 општина под немачком окупацијом. Поред тога у Буџаку је, с изузетком општине Шестигабар, који је припојен заглавском срезу, под бугарском управом живело око 10.000 житеља. Ваља имати у виду да је неколико стотина људи остало у заробљеничким логорима фашистичких земаља, али је на ову територију приспело доста избеглица са Косова, из Македоније и Независне Државе Хрватске⁵. Касније ће ово становништво имати губитке у рату и одвођењем у логоре или на рад у Бор или Немачку.

Првих седмица окупације, осим немачких војних и полицијских јединица службу јавне безбедности, по жељи окупатора, почињу да обављају градски одн. општински стражари бивше Југославије. По налогу окупатора, бивши жандарми су се у највећем броју одазвали, тако да су, као и у другим крајевима Србије, поново формиране жандармеријске станице, водови и чете. Према извештају среског начелника у Књажевцу 24. септембра, у заглавском срезу функционисала је само жандармеријска станица у Књажевцу, а, наводно, нешто касније, са дозволом крајскоманде, још и »једно крстареће потерно одељење од 20 жандарма«⁶. У Андрејевцу је постојала такође жандармеријска станица за тимочки срез. Делимично су били наоружани финанси и шумски стражари.

Крајем лета 1941. формирају се квислиншка администрација и квислиншке војне снаге, што је било изазвано активношћу Народноослободилачког покрета. Како управни органи тако и квислиншке војне јединице биле су потпуно подређене немачком окупатору што се јасно читавало и на овом подручју. Акте среских начелника, на пример, или покрете квислиншких јединица одређивао је зајечарски крајскомандант у чијој личности је била усредсређена највиша власт у читавој Тимочној крајини. Треба нагласити да је на овом подручју постојао и независно деловао снажан ослободилачки по-

⁵ Извештај начелства среза заглавског од 24 IX и 25 XI 1941. Банској управи Моравске бановине, АВИИ — Нда — 28 — 1 — 36 и 37. Према првом извештају у заглавском срезу је било 900 избеглица, од чега у Књажевцу 700, а по другом број ових се попео на 1000. Укупно на подручју је крајем новембра могло бити 1200 избеглица. Њихов прилив касније био је мали.

⁶ АВИИ Нда — 28 — 1 — 36.

крет којим је руководила искључиво Комунистичка партија Југославије.

Уствари, нагли размах Народноослободилачког рата непосредни је узрочник образовања квислиншких снага које су настајале уз велике тешкоће под датим условима и знатно напрезање окупатора. Док је егзистирао Аћимовићем комесаријат, од почетка маја до пред крај августа 1941. само је жандармерија обављала квислиншке задатке. Пошто су размере устанка народа у Србији биле тако велике, у лето ове године немачки окупатор приступио образовању једне, по могућству, »популарне владе«, наравно са симболичном аутономијом, која би држала народ у покорности. Тако је дошло до формирања »Владе народног спаса« генерала Милана Недића 29. августа, која преко среских начелника и жандарма настоји да сузбије антиокупаторско и револуционарно расположење у масама. Та настојања се током септембра 1941. на овом подручју очитује тако што се жандармеријске снаге групишу у групе одн. жандармеријске станице. У недостатку потребних снага Недићев апарат је прибегао овом, у суштини, дефанзивном маневру како би сачувао најосетљивије тачке — градска насеља, комуникације, руднике, привредне објекте.

Услед недостатка војних и полицијских јединица немачки окупатор, чије су се трупе само повремено појављивале и задржавале у Књажевцу, формира једну стару српску националистичку организацију — четништво, које је имало да послужи интересима окупатора. Као резултат договора представника Гестапоа у Србији и руководиоца четничке организације Косте Пећанца, овај издаје проглас 27. августа 1941. којим је јасно изражен квислиншки став и најављена борба, до истребљења присталица Народноослободилачког покрета.⁷ Током септембра Пећанчеви мисионари, перспективне војводе, крећу ка Источној Србији, као и другим деловима покрајине. Намеравали су да на сваком подручју формирају четнички одред да би на сваком делу Србије, уствари, немачке окупационе зоне, искоренили НОП и сваки отпор.

Почетком септембра у заглавском срезу је функционисала само једна жандармеријска станица у Књажевцу са 28 жандарма, док је читаво подручје, углавном, препуштено партизанима. Према наводима среског начелника Божицара Павловића, жандарми су »преморени напорном службом око одржавања реда у срезу а нарочито око осигурања вароши« тако да је начелник »издејствовао преко Крајскомандантуре у Зајечару одобрење да се овд. ж. станица прикључи и једно крстареће потерно одељење од 20 жандарма.« Затим се говори о формирању »варошке и сеоске милиције, као и националних четничких одреда«.⁸ Из низа докумената може се закључити да су током септембра на брзину формиране извесне војне јединице, често називане потерним или добровољачким одредима, састављене претежно од бивших официра, подофицира, жандарма и лумпен-пролетера спремних да послуже квислиншкој Недићевој влади и немачком окупатору. Овакве, често на брзину образоване

⁷ Види — Д. Петровић: Четничка организација Косте Пећанца у окупираној Србији до почетка октобра 1941., Војно-историјски гласник, Београд, 1968, 2.

⁸ АВИИ Нда — 28 — 1 — 36.

квислиншке јединице слате су у окршаје против партизанских одреда, а углавном су улазиле у састав Пећанчевих четничких одреда до почетка октобра 1941.

У извештају Банској управи Моравске бановине, начелник заглавског среза 7. октобра 1941. истиче да на територији заглавског и тимочког среза дејствује одред од 52 човека од којих су само 17 четници којима командује Вукашин Аранђеловић, војвода светониколски, »а остало људство састављено је од активних официра, подофицира и редова добровољаца«. Та јединица је располагала наоружањем од свега 40 пушака и два пушкомитраљеза од којих је један био неисправан а другом је недостајало муниције, које је, иначе, било пушчане, укупно 2.000 метака. Окупатор је смишљено наоружавао своје квислинге оскудно не марећи за њихове губитке, истовремено водећи рачуна да колаборационисти не окрену оружје против свога господара.

Поред светониколског четничког одреда »надлежног« за тимочки срез, такође у октобру добија физиономију заглавски четнички одред којим је командовао војвода књажевачки Војислав Мирковић, нови начелник заглавског среза.⁹ До краја 1941. године ови четнички одреди чинили су главну квислиншку војску коју је окупатор ангажовао у борби против ослободилачког покрета. Разуме се да на тлу под бугарском управом (Буџак) није било никаквих националистичких формација, јер бугарске власти то нису дозвољавале. Четници, као и сви остали квислинзи, држали су се искључиво немачке окупационе зоне. У првој ратној години равногорски четнички покрет није успео да продрс на ово подручје ни у каквом виду.

На овом подручју није било квислиншких јединица руских белоемиграната. Српски добровољачки корпус је такође мимоишао књажевачко подручје. С изузетком неколико појединаца Љотићева организација »Збор« овде није успела да образује своју мрежу.

Квислинзи су пружали велику помоћ окупатору у економској експлоатацији. Окупатор је био заинтересован за експлоатацију каменог угља у Доброј Срећи и Подвису одн. Тресобаби у заглавском срезу, а у непосредној близини великог мајдана бакра у Бору који је био од изузетног значаја за немачку ратну машину. Окупатор је користио и продукцију једине две мале фабрике у Књажевцу — коже и циглане, али је од већег значаја била пољопривредна производња ради снабдевања немачке армије. Квислинзи, највише Пећанчеви четници, ове године, су коришћени за обезбеђивање привредних објеката и чување комуникација и важних центара, пре свега Књажевца као и другог среског средишта Андрејевца.

До краја 1941. године био је изграђен квислиншки систем, организован и одржаван снагама окупатора. Касније тај ће се систем допуњавати и мењати све према нахођењу окупатора, а сходно потребама борбе против јединог и великог непријатеља на овом подручју — ослободилачког покрета.

⁹ Према извештају начелника заглавског среза од 25. XI 1941. у то време је у срезу одн. Књажевцу била и жандармеријска станица са 20-30 жандарма и четнички одред са 84 четника; АВИИ — Нда — 28 — 1 — 37.

II ИЗРАСТАЊЕ И ОФАНЗИВА НОП-а ПРВЕ РАТНЕ ГОДИНЕ

Припреме КПЈ и народа за оружану борбу

Окупација је, поред свих пратећих појава које су тешко критискивале становништво, довела до тешке друштвене атмосфере у свим социјалним категоријама на селу и граду. Разочарање у носиоце власти и политичке институције старе Југославије било је опште, а с тим у вези је, првих седмица окупације, појава извесне дезоријентације, политичке апатије и безперспективности великог дела становништва.

Остаци политичких странака на подручју, са бившим политичким првацима, испољавају потпуну немоћ да пруже било какав отпор окупатору или да покрену икакву конструктивну акцију. Неконструктивност, управо неспособност старог политичког система Краљевине Југославије, била је очита на овом малом подручју.

За разлику од свих грађанских политичких партија, Комунистичка партија Југославије није се изгубила у овим критичним данима народне историје. Партијске ћелије и руководства испољавале су константан непријатељски однос према окупацији и окупатору, као и потом формираним квислиншким организацијама.

Комунисти су још за време априлског рата подизали борбени морал у југословенској војсци. Било је добровољаца комуниста, а у јединицама југословенске војске, које су одступале према западу, чланови КПЈ и СКОЈ упорно се залажу да не дође до растројавања, пропагирајући отпор агресору. На пример, првих дана априлског рата једну јединицу југословенске војске у западном делу заглавског среза, на путу ка Соко Бањи, сусрео је секретар средњег комитета КПЈ Димитрије Тодоровић Каплар. Војницима који су кренули са белом заставицом да се предају агресору, Каплар је одржао краћи патриотски говор у смислу потребе борбе, после чега су војници бацили белу заставу, продуживши кретање без ње.¹⁰ Последњих дана априлског рата у Југославији, када је Тимочка крајина била већ читаво окупирана, запажене су речи секретара Комитета заглавског среза — »Ми нисмо покорени, већ се припремамо за отсудну битку«.¹¹

¹⁰ Историјски архив Зајечар — фонд НОБ-а — историјат заглавског среза мемоарски спис групе првобораца састављен 1952-4. године, страна 29-30. Исти документ лежи и у Архиву Србије Београд, фонд МОКЗ-а (мемоарски окружног комитета Зајечар), број документа 30.

¹¹ Исто, с. 30.

Приликом отступања војници југословенске војске су побали доста оружја по шумама, пољима и лединама поготову у западном делу заглавског среза. Велики део тог наоружања и опреме мештани су односили и скривали по кућама и око кућа. У складу са директивом Партије да се оружје скупља и чува комунисти и симпатизери КПЈ скупљали су и набављали оружје и муницију и остављали их у скривита места. Данас је немогуће регистровати све случајеве прикупљања војног материјала, али су они свакако били бројни. Срески комитет КПЈ из Књажевца је послао групу скојеваца у клисуру према Соко Бањи, где је прошла југословенска војска у расулу, ради сакупљања оружја, муниције и војне спреме. На периферији Књажевца, на брду Јевик у потаји, као и у Габровцу, на овој начин су импровизована два склоништа наоружања. У Црвењу су припадници актива СКОЈ-а прикупили неколико пушака и 2.000 метака, и одлучили на свом састанку да то предају Среском комитету СКОЈ-а у Књажевцу.¹² У Новом Кориту су два омладинца сакрила сандук муниције и две пушке. У Горњем Зуничу познати Миодраг Николић, популарнији као Миле Јулин, маја 1941. купио је пушкмитраљез за потребе горњозуничке скојевске групе. Овај некадашњи припадник левог крила Земљорадничке странке Драгољуба Јовановића, после априлског слома избегао је заробљеништво и транспорт у Немачку декларисавши се као Бугарин, да би се у свом крају активно укључио у формирање Народноослободилачког покрета. У Белом Потоку је комуниста Славко Динић почетком маја, извршио попис свег оружја у селу које су сељаци држали сакривено.¹³ Било је још примера свесног прикупљања оружја од стране комуниста и њихових сарадника по насељима заглавског и тимочког среза. У Буцаку, такође, у свим селима било је сакривеног оружја, али се тешко може утврдити шта је од тога чињено на иницијативу КПЈ. Дobar део оружја и опреме сакривали су мештани а касније је коришћен у партизанској борби, било да су људи добровољно давали оружје или су то радили тек на тражење месних партизанских десетина, скојевских актива али одбора за помоћ (народноослободилачког фонда).

Првих месеци окупације, на иницијативу комунистичке организације, у појединим местима, становништво је обучавано у руковању оружјем. У Књажевцу и Горњем Зуничу, селу поред града, омладинци су обучавани у руковању оружјем и током маја и јуна. Ту су постојале, иначе, прве борбене десетине.

Још половином маја 1941. формиран је војни комитет зајечарског округа чији је руководилац био Љуба Нешић, члан Окружног комитета КПЈ за Зајечар, а један од три члана био је Владимир Живковић Витко, студент из Краљевог Села. Мада се овај комитет после конституисања није састајао, његов члан Живковић био је активан на терену за који је био задужен, а то подручје је углавном захватало заглавски и тимочки срез. Преко тог војног комитета је скупљан новац за набавку оружја, а такво сакупљање

¹² ИА Зајечар — Припреме за оружану борбу пре 22. јуна 1941. године, мемоарски спис.

¹³ Споменица, поводом прославе тридесетогодишњице устанка 1941 — 1971, Књажевац, 1972, с. 22.

названо је акцијом »народне помоћи«. Прикупљани су подаци о снагама окупатора и општој ситуацији на терену.

Комунисти су нарочито снажно утицали на омладину — Бачку, сеоску, радничку, занатску и трговачку. Остаје утисак да су припреме за оружану борбу, како је време протицало, биле све израженије, озбиљније.

Комунисти у заглавском, тимочком и нишавском срезу су своју активност усмеравали саобразно упутствима и директивама окружних и покрајинског комитета, а наравно и Централног комитета КП Југославије, одакле су потицала та упутства и директиве, у крајњој линији, и важила за читаву земљу. Партија се није слагала са поделом Југославије и њеним нестанком, већ се фактички борила за њено јединство и очување интегритета. Тек са настанком Народноослободилачког покрета и његовом доградњом током Народноослободилачког рата конституишу се институције које изражавају курс изградње новог југословенског државног организма. Партија је, давно пре дефинитивног ослобођења земље, на I и II заседању АВНОЈ-а, па и на столничком саветовању с краја септембра 1941. указивала на перспективу државног уређења земље. ЦК КПЈ руководио је акцијама комуниста у читавој земљи, која је према концепцији Партије била подељена на покрајине од којих је једна била Србија са својим покрајинским комитетом. Покрајина се делила на округе у чијим оквирима су мрежом комунистичких ћелија руководили окружни комитети. Књажевачко подручје било је подељено између два округа, зајечарског и нишког. Заглавски и тимочки срез припадали су зајечарском округу, а мањи део подручја — Буџак улазио је у састав нишавског (или пиротског) среза који је припадао нишком округу. Окрузи и срезови су се најчешће поклапали са грађанском поделом на округе и срезове, мада са извесним одступањима.

Партија није признавала бугарску администрацију у Буџаку, као ни квислиншку у заглавском и тимочком срезу која је заснована на старој доратној подели, установама и кадру Краљевине Југославије.

Институције на нивоу општина Партија није имала, па се то питање у ово време није могло поставити. Тек касније, током народноослободилачког рата, развија се мрежа органа и установа почев од најмањих — месних, сеоских па навише.

И поред напора, нишког ОК КПЈ, везе Буџака са матичним делом нишког округа у овом периоду — април, мај, јун, јул — биле су лабаве. Периферни положај овог малог региона, бугарско присвајање пиротског краја на источној страни нишког округа, а у чијем је саставу био Буџак, били су главни узрок што се активност Партије овде релативно слабије осећала, што су припреме за оружану борбу биле слабије организоване. Знатно су биле јаче везе комуниста и прогресивно оријентисаног дела становништва тимчког и заглавског среза са руководством зајечарског округа — окружним комитетом и војним комитетом.

Половином априла 1941. зајечарски ОК КПЈ је, у проширеном саставу, одржао састанак на коме је анализирана ратна ситуација. Издат је проглас којим су осуђивани буржоаски министри и генерали који су, неспособни да се боре, издали земљу. Овај као

и потоње прогласе ОК Зајечар комунисти су растурали по Заглав-ку и Тимоку, док су такви документи нишког ОК тешко продирали у Буџак.

Све до 22. јуна 1941. реакције окупатора на рад комуниста нису биле растичне. Мада немачке власти нису дозвољавале икакву делатност комуниста, икакву непокорност мимо презинтираног »рада, реда и мира«, тек је нападом Немачке на СССР окупатор испољио драстичан терор усмерен пре свега према комунистима. Послуживши се подацима којима је располагала адмни-страција доратне Југославије и која им је била стављена на увид, Немци, уз помоћ жандарма, тог дана хапсе све комунисте који су им били познати. У Књажевцу су 23. јуна ухапшени Спасоје Милкић Колар, занатлија и Стеван Лазаревић Чутка, кафеџија. У Андрејевцу је ухапшен Мирко Цветковић Калајдија, занатлија.¹⁴ Више тражених успело је да побегне, али захваљујући чињеници да окупатор није имао потпуне већ застареле податке Партија је претрпела знатне, али не и велике губитке после ове рације.

Спасоје Милкић, Степа Лазаревић и Мирко Цветковић су отерани у логор на Бањици и вероватно стрељани већ у току августа 1941. Секретар Среског комитета Димитрије Тодоровић Каплар, правник, успео је да измакне рацији, после које читав Срески комитет напушта Књажевац и прелази у Горње Зуниче. Припреме за оружану устанак форсирано улазе у завршну фазу.

Већ 22. јуна на Белом брегу, изнад Зајечара, одржана је конференција СКОЈ зајечарског округа на којој се говорило о потреби оружане и то неодложне борбе против окупатора. ОК КПЈ за Зајечар је тог дана саставио проглас који је растуран 24. јуна и у коме се »народ Тимочке крајине« позива да крене у борбу. На Белом брегу је 30. јуна одржан и састанак Окружног комитета КПЈ за Зајечар који је настојао да спроведе у живот ваља формирати три партизанска одреда од којих је један имао да буде — тимочки, за јужни део округа што се отприлике поклапа са заглавско-тимочким срезом.

Комунисти су крстарили по селима објашњавајући народу да ће слом фашизма сада бити брз и неминован, будући да се у рату нашао моћни Совјетски Савез. Било је гласова и о скором спуштању руских падобранаца на овај терен за које су у народу припремана цивилна одела¹⁵ Међутим, та пропаганда се већ у јулу мења тако што се народу објашњава да обућу, одећу и друге потребне предмете ваља скупљати за домаће партизанске јединице које треба формирати или су наводно већ образоване.

У многим насељима, нарочито у Тимоку, што подразумева тимочку долину и земљишне косе које гравитирају тој долини, образују се бројне омладинске групе које постепено прерастају у борбене десетине. До краја јула овакве десетине су основане у Штрбцу, Орешцу, Белом Потоку, Црвењу, Доњем Зуничу, Јелашници, Дебели-

¹⁴ ИА Зајечар: Историјат књажевачког среза, с. 33-5 (или: АС — МОКЗ-а — 30, сл 33-5).

¹⁵ ИА Зајечар — фонд НОБ-а — Припреме за оружану борбу пре 22. јуна 1941. године.

ци, Краљевом Селу, Врбици, Боровцу, три у Књажевцу и једна за Горње Зуниче и Берчиновац. Оне су под руководством комуниста биле све активније нарочито у својим атарима. На одређеним местима чувале су скупљено оружје и опрему, набављале још оружја и муниције, а почело се и са импровизованим диверзијама. Припадници десетина су се вежбали у руковању оружјем и припремали за предстојеће акције. То су били углавном, мада не увек, омладинци, добрим делом чланови СКОЈ, делимично наоружани.¹⁶ Ове месне десетине поступно добијају својства партизанских војних јединица малог радијуса кретања.

Почетком јула окружни комитет КПЈ зајечарског округа одлучује о конкретним акцијама, а у оквиру тога и о прекидању железничке комуникације Ниш — Књажевац. О неодложној оружаном борби говори се и на конференцији СКОЈ-а за заглавски и тимочки срез која је одржана 12. јула. У присуству 30 делегата читава омладина са ове територије је позвана да крене у оружану борбу, што чини садржину закључка конференције. У писму ЦК СКОЈ-у упућеног са конференције каже се: »У име 160 чланова овог среза прва конференција СКОЈ-а за срез заглавски шаље ЦК СКОЈ-а своје пламене борбене поздраве. У овом одлучном моменту окупљени у свом Савезу комунистичке омладине Југославије, а под руководством славне КПЈ, спремни смо да заједно са омладином читавог света помогнемо Совјетском Савезу и да на позив Комунистичке интернационале ступимо раме уз раме у борбу против највећег крвника младе генерације, изражавајући једнодушно поверење у мудро вођство ЦК СКОЈ-а. Ми, комунисти, омладинци, нашег среза изражавамо нашу дужност широког скупљања омладине у СКОЈ под заставом пролетерског интернационализма.¹⁷ Мада се у документу говори само о заглавском срезу у питању је третман који се у документима КПЈ разликује од концепције административне поделе у грађанској Југославији и окупираној Србији. Под заглавским срезом се подразумевао и тимочки срез, а руководства Партије и СКОЈ била су јединствена за територију између Белог Потока, Горње Каменице и Малог Извора.

Највећи део књажевачког подручја, одн. заглавски са тимочким срезом, улазио је у састав зајечарског округа чији је Окружни комитет бројао највероватније пет чланова. Секретар је био Добривоје Радосављевић, а од краја јуна Миленко Брковић Црни послат од покрајинског комитета КПЈ за Србију. Чланови овог комитета су били, поред Љубе Нешњића, правника и Јеремије Илића Јегора, учитеља из Рготина још и Димитрије Тодоровић Каплар, правник из Књажевца, а претпоставља се да је члан ОК био и Љубомир Радуловић Руски, металски радник из Књажевца.¹⁸ ОК-у зајечарског округа подређен је био Срески комитет за заглавски са тимочким срезом. Секретар је био Каплар, а чланови Руски, Светислав Миленовић Тиса, матурант из Књажевца и Миодраг Николић, имућнији пољопривредник из Горњег Зунича.

¹⁶ Архив Србије (АС) — фонд мемоарски окружног комитета. Зајечар (МОКЗ-а) бр. документа 30 (историјат заглавског и тимочног среза), 36-7.

¹⁷ Исто, с. 38.

¹⁸ Према књизи Источна Србија (с. 6) Руски није био члан ОК како иначе говоре извесна документа и усмена казивања.

Окружни комитет нишког округа крајем јуна 1941. је ресорганизован и радио је у саставу: секретар Сретен Младеновић Мика, чланови — Александар Симић, Конрад Жилић Слободан, Разуменка Петровић Зума и Станимир Вељковић Зелe¹⁹. Међутим, на тлу Будака који је био у саставу нишавског среза делатност тог комитета се слабо осећала.

За србијанске прилике књажевачко подручје је имало релативно јаку партијску организацију, у Источној Србији чак најјачу. У самом Књажевцу извесно време је радио Месни комитет КПЈ са Љубомиром Радуловићем као секретаром и Предрагом Раденковићем, занатским радником и Добри Тодоровићем, радником у трговини, као члановима. Тај комитет је настао крајем маја или почетком јуна 1941. али је био кратког века.²⁰ У граду су функционисале и две партијске ћелије. Њени су чланови поред Д. Тодоровића и П. Раденковића били Вукашин Кујић, студент агрономије, Бранка Динић Каћа, чиновник са гимназијом, Олга Чукић, матурант, Спаса Милкић, занатлија, Радмила Ковачевић Сека, студент агрономије, Цветан Лазаревић, геометар и Живка Тодоровић, студент. Кандидати за чланове Партије су били Милан Деспотовић, занатски радник, Бора Игњатовић, занатски радник и Ратко Јовановић, нижи чиновник. У рад ових ћелија су били укључени још и Светомир Миленковић, студент медицине, Радисав Миленковић, нижи чиновник и повремено Радивоје Савић, лекар, могући члан Партије. С малим изузецима сви комунисти су били омладинци или млади људи испод 30 година.²¹ У време кад се образују партизански одреди у овом крају, део комуниста одлази у одред, а остали у Књажевцу чине само једну ћелију.

Партизанских организација било је и по селима широм подручја. Ћелију су чинили комунисти Горњег Зунча и Берчиновца и то Вукашин Драгутиновић Раша, сиромашан пољопривредник, Првул Милићевић, учитељ, Миодраг Владимировић и Славко Драгутиновић Кочан, пољопривредници средњег имовног стања, док су кандидати били Добривоје Божић, Ратко Бигар, војни питомац и Слободан Милосављевић, чиновник. У варошици Андрејевац, са Краљевим Селом, такође, радила је ћелија са Владимиром Живковићем, Милуном Минићем Шумадинцем, судијом, занатлијама Мирком Цветковићем и Виданом Стојковим, као и кандидатом Владом Милутиновићем, студентом медицине. У Белом Потоку је постојало упориште, а можда и ћелија на чијем је челу био Славко Кодић, занатлија. У Јелашници је упориште КПЈ чинио Витомир Раденковић Јелен, матурант, Кожељу — Радомир Милићевић Керефека, студент технике, Опљану — Александар Илић Шандор, свршени гимназијалац, Новом Кориту — Петко Цветковић, средњи пољопривредник, у Бучју, члан КПЈ био је поштар непознатог имена, у Штрбцу — Љубисав Борбевић, занатлија, Црвењу — Јеленко Ристић, занатлија, а вероватно и Славко Јовић, богати пољопривредник, у Булиновцу — Момчило Спасић — гимназијалац био је кандидат за члана КПЈ као

¹⁹ Јужна Србија, Београд, 1961., с. 44.

²⁰ ИА Зајечар — фонд НОБ-а — Положај града (Књажевца) и традиција народа, мемоарски спис Предрага Раденковића, с. 27.

²¹ До ових и оваквих података аутор је дошао путем опсежних анкета и прикупљањем ситних чињеница непосредно на терену 1960/1. године.

и Александар Борђевић, учитељац у Радичевцу, док је на Подвис, јула, из Београда, дошао члан КПЈ Бранко Поповић, правник. Било је још комуниста који су повремено били у подручју, а неко време били ван као Момчило Сибиновић, студент из Бучја, који је радио у Ђелини на Ртњу итд.

У Будаку, који је био под нишким партијским комитетом, у ово време није било партијских ћелија. Велико је питање да ли је и колико било упоришта КПЈ на тлу овог малог региона у пролеће и лето 1941. године.

У односу на партијску, организација СКОЈ у књажевачком подручју била је знатно масовнија, те и распрострањенија, играјући изванредну улогу у развоју револуционарног и формирању ослободилачког покрета. У зајечарском округу деловао је Окружни комитет или руководство СКОЈ-а чији је руководиоца био Љуба Нешаћ, а ускоро потом Живан Васиљевић, студент технике из Подгорца. За јужни део округа било је надлежно среско руководство СКОЈ-а заглавског среза (са тимочким). На среској конференцији 12. јула изгледа да је изабран срески комитет СКОЈ-а чији је секретар био Букашин Кујић.

Крајем јула 1941. у Књажевцу је деловало укупно седам актива СКОЈ од којих су четири била средњошколска, један студентски и два актива ваншколске омладине. У многим, заправо већини насеља овог подручја деловали су активи или упоришта СКОЈ-а. Може се тврдити да је актива било у Мучибаби, Кренти, Жлну, Црвењу, Штрбцу, Жуковцу, Доњој Каменици, Локви, Новом Кориту, Радичевцу, Ргошту, Васиљу, Булиновцу, Грезни, Белом Потоку, Штипини, Скробници, Бучју, Горњем Зуничу са Берчиновцем, Подвису са Орешцем, Равни, Јелашници, Дебелици, Ошљану, један заједнички за Вину, Слагину и рудник Добру Срећу и један за Андрејевац, Дреновац и Краљево Село.²² Поред тога бројни су појединци, одн. упоришта СКОЈ (један или два члана који не чине актив) широм подручја. Крајем јула и почетком августа 1941. на подручју је било 180—200 чланова СКОЈ.

После скојевске конференције од 12. јула следио је нов талас пријема напредних омладинаца у СКОЈ, као уосталом и у КПЈ. Тек после формирања партизанског одреда, приликом војних окршаја и кроз крваве репресалије које заводи окупатор са квислинзима, тенденција омасовљавања СКОЈ и Партије се донекле мења, утолико пре што ће се број комуниста осипати или расти сходно ситуацији и односу снага у ослободилачкој борби.

Укупно узев, организације СКОЈ и КПЈ у овом подручју чиниле су знатну силу уочи саме оружане борбе против окупатора почетком августа 1941. Не само по својој бројности већ и по својим другим квалитетима то је била све утицајнија сила. Велики утицај на народне масе, пре свега на оне најпрогресивније и најпродуктивније слојеве, јесте фактор који ће много утицати и непосредно узроковати даље токове збивања. Најзад, Партија и СКОЈ биле су чврсте, монолитне и кроз дугу револуционарну борбу у минулим

²² Ови подаци су добијени на основу казивања савременика из многих ових насеља и мемоарских списа — АС — МОКЗ-а — реконструкције, документ бр. 30.

периодима изграђене организације за деловање под најтежим условима. Заснивајући своју идеологију на темељима марксизма са изграђеним концептом обарања конзервативног грађанског система, биле су изузетно снажни чиниоци у датом времену окупиране земље и народа који је ваљало повести у борбу за национално и социјално ослобођење

Стварање и деловање партизанског одреда

После одлуке КПЈ о дизању устанка у земљи, формира се више партизанских одреда. У Србији, где је устанак прво букнуо, настаје већи број ових партизанских јединица најпре у западним и централним деловима. Ускоро, међутим, одреди се појављују у свим крајевима Србије, мада се Народноослободилачки покрет није једнако развијао од области до области, од подручја до подручја.

До краја јула месеца на овом подручју није образован ни један одред. ОК КПЈ зајечарског округа чинио је велике напоре ради формирања партизанских јединица. Бољевачки одред је настао 28. јула, а остали одреди тек у августу, с тим што су нови одреди настајали током јесени сходно ситуацији и могућностима борбе. Може се приметити да су партијска руководства желела да се у сваком округу у Србији формира најмање један одред. У зајечарском округу, као и у нишком, образовано је неколико партизанских одреда.

Обично пре формирања одреда комунисти би организовали неку акцију коју би извршила група родољуба и која би послужила као језгро из кога би никао одред. Срески комитет је одлучио да се изврше три акције чиме би практично, и званично почела непосредна оружана борба против окупаторског система у срезу. Пошто је група бораца положила заклетву, извршена је једноставна вежба с оружјем и експлозивом, после чега су образоване три групе за диверзије. Само је једна диверзија успешно окончана: железничка пруга код Јелашничке реке прекинута је, а телефонско-телеграфска веза искидана.²³ Група која је имала задатак да у Књажевцу ликвидира среског начелника и још неколико сарадника окупатора није успела у свом подухвату, као ни група која је требало да сруши железнички мост код Ргошта²⁴. Нестручност и недостатак искуства узрок је што идеја партизанског руководства да се прекине саобраћај на прузи Ниш — Зајечар — Бор и ка Бердапу није у потпуности реализована.

Следећег јутра, 8. августа, створен је Заглавско - тимочки народно-ослободилачки партизански одред на коси Карацин код села Штрбац. Утемељивачи одреда били су 12 бораца са веома мало оружја — 6 пушака, 2 револвера, неколико бомби и мало муни-

²³ Ову акцију је извршила група састављена од омладинаца из Горњег Зупича: Велимир Милошевић Пижон, сеоски занатлија, Вукашин Драгутиновић, Добривоје Божић, Славко Драгутиновић.

²⁴ АС — МОКЗа — 30, с. 40.

ције. Политички комесар одреда био је Каплар, а војни руковођилац касније називан командантом — Љуба Радуловић²⁵.

Одред је првих десетак дана провео у припремама за војне акције, углавном у атару села Жуковац. Ту су пристизали нови борци међу којима 18. августа Војислав Јеленковић, агроном из Боровца, који је као комуниста и резервни официр преузео команду у одреду. Прва акција се састојала у запленивању 3 пушке од вероватних емисара четничке организације Косте Пећанца, а потом 18/19. су прекинуте телефонско-телеграфске везе између Штрбца и Књажевца. Одред је све чешће мењао место боравишта ради конспирације. У Белом Потоку је после 20. августа одржан први политички збор са мештанима²⁶. Ту је спаљена општинска архива, општинској управи забрањен рад, а одреду су мештани припремили храну.²⁷ Кроз читав период Народноослободилачке борбе овакве акције су биле карактеристичне за делатност снага Народноослободилачког покрета све до 1944. године.

Одред је, у целини или подељен на групе, дејствовао на читавом подручју, кидајући телефонске и телеграфске везе, ометајући сваки јавни саобраћај, палећи општинске архиве и пленећи део општинске имовине по селима који се могао користити за потребе борбе. Уништавањем писаних докумената окупатору било је отежано спровођење реквизиције и одвођење људи на рад за потребе немачке војне силе. Поред тога, одред је приступио разоружавању финансиа у пограничним јединицама близу бугарске границе, а такође су разоружавани жандарми у жандармеријским станицама које су се налазиле у значајнијим насељима или на истуреним мостовима.

У Радичевцу је 5/6. септембра, дакле у ноћи, разоружано 24 жандарма и финансиа. Интересантно је да је ову акцију извео чувени партизан овог краја, чиме се још више прочуо у народу, Милун Минић, уз помоћ скојевца из села Александра Борђевића, ученика. Ову акцију је похвалио »Билтен Главног штаба народноослободилачких партизанских одреда Југославије.«²⁸ Једна од највећих акција одреда овог периода је напад на средиште тимочког среза Андрејевац 7/8. септембра 1941. Уз помоћ месних сеоских десетина одред је посео варошицу и извршио постављене задатке. У »Билтену Главног штаба« 18. септембра 1941. стоји: »Између 7. и 8. о.м. један појачан партизански одред заузео је варош Тимочки Андрејевац. Демолирана је железничка станица и пошта, одакле је конфискована сва народна имовина у корист народноослободилачког фронта. Стрелјани су петоколонаши и Руси белогардеј-

²⁵ Први борци одреда били су још Милун Минић, Владимир Живковић, Мирко Бабић Шлем, занатски радник, Бранко Милошевић, радник, Милорад Бисић, ученик, Јеленко Стаменковић и Миодраг Јеленковић занатски радници, Цветан Јазаревић геометар из Шапца, Светомир Миленковић студент и Вукашин Кујић.

²⁶ Пред око 200 Белопоточана говорили су Каплар и Минић о потреби борбе против окупатора и фашизма у земљи и свету; Споменица, поводом прославе тридесетогодишњице устанка 1941 - 1971., с. 24.

²⁷ „Билтен. . .“ 18. IX 1941. године, рубрика „Борбе и акције — у Србији“.

ци»²⁸. То је била једна од узорних акција партизанских снага у Србији у којој су знатну улогу одиграле месне сеоске десетине одлично садејствујући са Заглавско-Тимочким одредом.

Затим је одред, често подељен на делове, извршио низ акција које су сужавале непосредну власт окупатора и квислинга у подручју. Акције су често обављане на широком простору, у удаљенијим местима, па су окупатор и квислинзи били збуњени не знајући шта ваља предузети. У селу Скробница, западни део среза, спаљена је архива 14. септембра, а 15. септембра извршен напад на железничку станицу у Вратарници. Уништене су општинске архиве у Црвењу, Штрбцу, Доњој Каменици, Горњој Каменици, Дрвнику, Алдишцу, Старом Кориту, Локви, Новом Кориту, Берчиновцу, Причевцу, Бучју, Дејановцу и Жуковцу. Такође и у Жлну 21/22. септембра, Габровници 24/25., Градишту 25/26. септембра, Балинцу крајем тог месеца²⁹. У неколико села сходно могућностима одржани су политички зборови са мештанима као у Жлну, у Габровници и још неким местима. Заслужује пажњу извештај начелника заглавског среза 24. септембра Банској управи Моравске бановине: »Стање јавне безбедности у срезу заглавском у току месеца септембра непрестано се погоршавало из дана у дан тако, да га треба признати крајем овог месеца скоро критичним. Ово отуда, што се на подручју овог среза који је покривен густом шумом мало по мало сакупили се веће и мање одметничке банде које су, користећи неактивност жандармерије и релативно слабо наоружање њено видно почеле да узимају маха. Тако у току означеног месеца на подручју среза заглавског, забележено је 16 упада одметничких банди у разним општинама среза, којом приликом бандити плански су уништавали телефонске везе, архиве појединих општина, књиге и акта, који се односе на регистрацију и откуп пшенице и материјал у вези регрутовања војних обвезника. Поред тога у септембру месецу бандити су развили снажну пропаганду уперену како против окупаторских власти, тако исто и против Српске националне владе, отворено позивајући становништво на грађанску непослушност а покаткад и на устанак³⁰. У истом документу се даље наставља: »У вези са горе наведеним чињеницама и исхрамбене прилике претрпеле су знатне поремећаје. Поводећи се за пропагандом одметника, често пута предвођених од комуниста, овдашњи сељак је престао да предаје вишкове пшенице, изговарајући се често пута, да су односне књиге спаљене. Обавеза оправке путева помоћу употребе народне снаге — кулука потпуно се негира последњих дана од стране сељака који отказују послушност и неће да оправљају ни путеве са којима се сами служе, тако да је подвоз намирница са села, а у првом реду пшенице

²⁸ Одмах по овом догађају недићевска команда жандармерије доставила је извештај Аћимовићу са оваквим наводом: „8. септембра о. г. ноћу око 1,30 часова 160 непознатих наоружаних људи извршили су напад на Андрејевац. Из железничке станице узели 1.400 динара, поште 2811 динара и пореске управе 360 д. . . . Нападаци су били наоружани пушкама, пушкомитраљезима и бомбама, а обучени у војничко и сељачко одело”. АВИИ — Нда — 26 — 1 — 23.

²⁹ Извештаји команде жандармерије Аћимовићу с краја септембра, АВИИ — Нда — 51 — 2 — 6, 16, 28.
АВИИ — Нда — 28 — 1 — 36.

потпуно замро и варош Књажевац као и пасивне општине овог краја осетили су помањкање хлеба и других животних намирница». Запажања среског подначелника Божидара Павловића аутора ових редова, утолико су произвољна што му још није било јасно која је искључиво руководећа снага »одметника«. Међутим, већ од октобра квислиншки извештаји нападају само комунисте као једине кривце за »несређено стање» и ремећење »реда и мира».

Партизанске снаге су постигле крупне успехе крајем лета 1941. на тлу скоро читавог подручја. Крајем септембра у заглавском са тимочким срезом окупаторских и квислиншких снага било је веома мало. Домен власти квислиншких органа био је толико сужен да се он односио само на Књажевац, а затим на коридор са тимочком комуникацијом и Андрејевцем, који се простирао општим правцем север — југ. У огромној већини насеља општинским управама је забрањен рад или су ове саме престале са радом. Жандармерија је била ликвидирана са изузетком жандармеријског одељења у Књажевцу са свега 28 жандарма. У граничним насељима од Вратарнице до Габровнице растурени су сви финансијски органи и разоружано око 150 финанса.

Заглавско-тимочки партизански одред је нарастао временом на око 70 бораца, колико је имао уочи предстојеће борбе код Штитараца. У односу на многе одреде у Србији то није била велика форамција. У одред су примани борци способни за борбу који су одмах или убрзо добијали наоружање. Ова компактна војна јединица, добро вођена од комуниста, успешно је дејствовала на прилично великој територији. Домен њеног деловања је нешто већи од књажевачког подручја. Наиме, Заглавско-тимочки партизански одред није залазио у Буцак, који је био под бугарском управом, а на југу је дејствовао до сврљишког среза. Међутим, на северу одред је маневрисао и вршио акције не само по читавом тимочком срезу већ и у јужном делу зајечарског среза. Ове, прве ратне године, није постојао зајечарски одред већ је у сливу Белог Тимока акције изводио Заглавско-тимочки одред,³¹ а у западном делу округа — Бољевачки одред, најраније настала партизанска јединица у Источној Србији. Бољевачки одред је дејствовао у бољевачком срезу и западном, уопште узев, већем делу зајечарског среза са подручјем Бора³¹. Непосредне сарадње, одн. заједничких акција између три одреда, којима је, у крајњој линији, руководио Окружни комитет зајечарског округа није било, па је Партија синхронизовала укупну активност војних партизанских снага, онолико колико је то у датој ситуацији било могуће.

Народноослободилачки покрет се у Буцаку нешто другачије развијао у односу на заглавски срез. Партизанске снаге заглавског среза, одн. зајечарског округа, и конкретно Заглавско-тимочки народноослободилачки партизански одред није продирао даље од северног обода Буцака. То што је бивши нишавски срез присвојила Бугарска и увела фашистички систем »царевине« деловало је као негативан фактор на развој НОП-а, поготову у овом почетном периоду НОБ.

³¹ Борски срез ће настати тек 1943. године углавном од северозападног дела зајечарског среза.

Утицај Окружног комитета КПЈ нишког округа све слабије се осећао, у правцу истока. У овом периоду још није функционисао срески комитет нишавског (пиротског) среза, већ је постојало партијско поверенство за Белу Паланку преко којег се вршио утицај у нишавском срезу. Природно је да је тај утицај у географски забаченом и економски пасивном региону Буџаку био још слабији. Међутим и овај крај био је захваћен Народноослободилачким покретом. Његови носиоци били су омладинци, обично ћаци пиротске и књажевачке гимназије, затим сеоски омладинци међу којима су неки били слуге по напредним тимочким селима. Према наводима хроника села овог краја, још 9. августа, за време вашара у Кални, одржан је састанак веће групе омладинаца из више села. Важну улогу на састанку имао је Радоје Димитријевић из Јање, члан КПЈ, матурант гимназије у Књажевцу. Изгледа да је састанку присуствовао и бугарски комуниста Славчо Дроцанов, Асен Балкански из заграничног села Чупрење³². На састанку се говорило о устанку у Србији подигнутом против окупатора. Прочитан је проглас ЦК КПЈ и подељени листи о потреби народноослободилачке борбе. НОП се, током августа и септембра, развијао и на тлу Буџака, под бугарском управом, а испољавао се у раду комуниста на овом терену. У Јаловик-Извору истицао се Витомир Станковић, ћак пиротске и књажевачке гимназије, члан СКОЈ-а који је окупио групу прогресивних омладинаца у селу и са њима држао састанке³³. У Балта Бериловцу деловао је Драгољуб Јовановић који је од 1936. био слуга у економски јаким тимочким селима. Као члан СКОЈ-а, касније, јуна 1942, отићи ће у Црноотравски НОП одред³⁴. У Габровници, бивши жандарм Николаја Радуловић, на почетку окупације, одлази у Подвис у рудник, а одатле у Заглавско-тимочки одред у коме је био до Штитарачке борбе 29. септембра 1941³⁵. Према сеоским хроникама поједини бугарски официри и чиновници тражили су од прогресивно оријентисаних мештана везу са члановима КПЈ или југословенским партизанима³⁶.

Веома значану улогу у развоју покрета у овом делу Србије одиграо је Озренски НОП одред, настао још 2. августа 1941. код липовичког манастира у алексиначком срезу. Дејствујући успешно у алексиначком, нишком, бањском и сврљишком срезу (два пута је освајао Сврљиг, 14. августа и 2. септембра), одред је представљао добру основу за јачање покрета и у сливу Тимока. Према налогу ОК КПЈ нишког округа, негде на међама сокобањског и сврљишког среза, вероватно 15. септембра од дела Озренског одреда, образован је Сврљишки НОП одред. Ова партизанска јединица је дејствовала на територији сврљишког, нишког и белопаланачког среза првих ратних седмица. Међутим, она је активна у читавом нишавском срезу што значи и у Буџаку.

³² ИА Зајечар: хроника села Јања, с. 32.

³³ ИА Зајечар: хроника села Јаловик-Извор, аутор Борђе Раденковић, с. 58.

³⁴ Примљен у СКОЈ вероватно још 4 маја 1941. преко Витомира Раденковића у Јелашници; ИА Зајечар: хроника села Балта Бериловац, аутор Бранко Костић, с. 47.

³⁵ ИА Зајечар: хроника села Габровнице, аут. Миодраг Милановић, с. 26.

³⁶ ИА Зајечар: хроника села Калне, аут. Тадија Савић, с. 19.

Видан је општи размах НОП-а на подручју крајем лета 1941. године. Тај општи полет, гледан у целини, није био равномеран у свим деловима књажевачког подручја. Међутим, извесне разлике које су постојале од једног до другог краја, па и од насеља до насеља нису имале значајнијих последица на јединствену развојну линију покрета који, и на овом терену, поприма елементе народног устанка. Овај устанак или покрет, у овом периоду, ишао је правцем рапидног успона, иако није био у тој мери нагао као у појединим деловима Србије. Окупатор и квислинзи, нису успевали да организују успешну противофанзиву против растућег таласа Народноослободилачке борбе. Крај лета па и крај септембра 1941. је време револуционарног заноса. Комунисти су успешно организовали основне форме НОП-а и без тежких губитака постизали прве крупне победе у ослободилачкој борби.

Расламсавање оружане борбе прве ратне јесени

Почетком јесени 1941. НОП је на књажевачком подручју достигао свој навиши успон. Заглавско-тимочки НОП одред је нарастао у војну формацију са око 70 наоружаних бораца, која је садствовала са бројним месним десетинама. Покрет је и на овом подручју стекао многа својства народног устанка, иако она нису биле изразита. Поред мреже актива СКОЈ и Ђелија КПЈ, као елитних снага на челу НОП-а развијају се разне институције покрета које га чине целовитом крупном појавом.

У другој половини септембра одред се претежно кретао по Заглавику. Деловање ове војне јединице није било искључиво војно. Партизани су одржали много политичких састанака са мештанима по селима на јавним местима или са групицама људи, објашњавајући политичку ситуацију у свету и у нашој окупираној земљи. Међутим, ехо партизанског деловања био је још већи. Становници у селима, рудницима и варошким насељима су посредно примали обавештења о партизанима свога краја, њиховим акцијама и њиховом узорном држању. Приче су често биле контраверзне, али су преслађавали гласови о врлим својствима партизана, храбрим, дисциплинованим и правичним људима. О великом утицају НОП на народно мњење у заглавском срезу, поготову на селу, говори се у извештају среског начелства: »Грађанство повереног ми среза према немачким властима је лојално, али ипак се прилично осећају последице тенденциозне пропаганде коју шире чланови разних одметничких банди, нарочито у редовима сеоског становништва, које у последње време очигледно саботира извршење наређења немачких и наших власти, не предаје под разним изговорима вишкове пшенице, не одазива се позивима на кулук и т. сл. и не повинује се ни наређењима општинских власти. У самој вароши има такође извештан део људи нарочито у редовима омладинаца свију сталежа, који им такође унеколико напојени опозицијом духом према немачким и српским властима и заведени како изгледа од стране старијих, почели су чак да бегају у шуму. Поводом ових догађаја који су се десили баш ових дана, води се интензивна истрага од стране овог начелства како би се могло утврдити ко су главни инспиратори

овог покрета и како би се подесним мерама могло стати на пут ширењу ове немиле појаве³⁷.

Као резултат оваквог полета покрета, негде после 20. септембра је одлазак скупне групе од око 25 гимназијалаца у партизане. Међу овима је било 10—12 чланова СКОЈ-а³⁸. Међутим, овако неконспиративно приступање партизанском одреду на штрбачким косама указује на организационе слабости војног устројства НОП који нису имали ратних искустава.

Пред крај септембра већи део подручја био је стварно ослобођен од окупатора. Источни и западни део заглавског и тимочког среза био је слободан, док је окупатор, са квислинзима, држао град са околином и тимочку долину са комуникацијом од Подвиса, са рудницима на југу, д Андрејевца на северу. Будац такође није био део ослобођене зоне пошто је тамо ситуацијом колико-толико владао бугарски окупатор.

Ова слободна или полуслободна територија књажевачког подручја надовезивала се на територију одн. поље дејстава Озренског и Сврљишког одреда у сокобањском и сврљишком срезу. Зато ослобођено подручје на књажевачком подручју не можемо сматрати јединственом слободном територијом, већ делом такве територије у Источној Србији, каквих је иначе у Србији те јесени било у већем броју. Уз то, ова територија се можда адекватније може назвати полуслободном. То није била тачно утврђена зона са јасним границама и са својим варошким центрима. У ту зону окупаторско-квислиншке снаге су релативно лако упадале, често без пруженог отпора. Додуше и насеља у средишњем од окупационих власти контролисаном подручју била су изложена честим нападима снага НОП који је, у економски напредним селима тимочке долине, управо уживао најјачу подршку.

На ослобођеном делу књажевачког подручја у ово време није било, моеж се рећи, икаквих окупаторско-квислиншких институција. Војних снага није било, јер су жандармеријске станице и страже као и финансијски органи били ликвидирани. Општинске управе су престале са радом. Становништво није удовољавало реквизиционим захтевима окупатора нити је давало радну снагу коју је окупатор користио за своју економску експлоататорску политику.

На овој територији снаге покрета су изградиле (крај септембра одн. почетак јесени 1941.), додуше само делимично — систем институција НОП. Тај систем је био у настанку као и његове функције. Стварани су и развијани одбори народноослободилачког фонда или фронта који су у народу једноставно називани одборима за помоћ. Ови органи поступно током Народноослободилачког рата прерашће у органе народне власти. Масовне политичке организације такође се развијају живљим темпом на слободној територији, мада је оваквих институција било свуда као и у самом граду.

Посебно значајан облик партизанске борбе, са извесним обељјима општенородног рата биле су месне десетине. Поготову приликом неке веће акције концентрисане су месне десетине и скупа са одредом нападале на одређене објекте — руднике, варошицу

³⁷ А VII — Нда — 28 — 1 — 36.

³⁸ АС — МОКЗа — 30, с. 44.

лежјима, општенородног рата, биле су месне десетине. На овом подручју овај облик био је често и успешно коришћен. Поготову при-

Андрејевац, железничку комуникацију. Различите акције изводиле су месне десетине саме или са деловима одреда. После ових акција непријатељ је остајао збуњен, без праве представе о снази партизана и њиховом кретању. У месним десетинама били су мештани чија су имена држана у конспиративности. Комунисти су руководили овим десетинама и, сходно ситуацији, у договору са штабом одреда или среским партијским руководством, планирали акције.

Велики успеси НОП изазвали су велико узнемирење окупатора и квислинга. Да би испунили захтеве немачких окупационих власти квислинзи су били принуђени да се хитно припреме и концентришу своје снаге ради одбране. Притешњени на малом простору, без везе са већином насеља у срезу, квислинзи планирају противофанзивну акцију којом би била погођена главнина партизанског одреда и тиме се ситуација на подручју смирила. У Књажевцу је образован квислиншки потерни одред који је кренуо по срезу да би изненадним ударом разбио партизански одред. Ова квислиншка јединица је неколико дана безуспешно крстарила по Заглавку, док није, добивши обавештења од припадника старе општинске власти, припремила напад. Заглавско-тимочки партизански одред није извршио потребне мере заваривања квислинга, већ је логоровао на месту које се лако могло открити. Изнад села Штитарац, рано изјутра, 29. септембра, квислиншки одред је изненада напао на одред. Партизани, изненађени прихватили су борбу, али су, због неповољног положаја били принуђени на повлачење. На бојишту је остало пет погинулих бораца: Цветан Лазаревић, Димитрије Велојић из Жлна, Велимир Миливојевић из Штрбца, Ненад Трифуновић из Орешца, као и Бранислав Милановић из Бучја. Два бораца су рањена и заробљена. Један од њих, Драгољуб Јанковић, сеоски занатлија из Жлна, мада подвргнут свирепој тортури херојски се држао до вешања у центру Књажевца. Понашање овог друга, који није био члан КПЈ, већ само обичан борац и вероватно скојевац, не заостаје за највећим херојствима учесника југословенске народноослободилачке борбе уопште. У борби код Штитарца квислинзи су имали два мртва и неколико рањених.³⁹

Борба код Штитарца представља несумњив пораз партизанског одреда овог подручја. Заправо тих дана доживљавали су ударе и други партизански одреди у источним регионима Србије. Штитарачка борба је умањила могућност прерастања НОБ у масовни устанак у овом крају, али није могла да нанесе крупнију штету покрету. На књажевачком подручју ослободилачка борба се и

³⁹ АС-МОКЗа 30, с. 44. У извештају начелника заглавског среза октобра 1941. овој борби је посвећено доста простора; „Комунистичка банда, са којом се је дошло у сукоб 29. IX о. г. у селу Штитарцу, срез заглавски (Књажевац), о чему је поднет извештај 2 октобра о. г. под тачком 5, имала је 70 чланова и формирана у чету, која се делила на три вода. Састојала се највећим делом од малолетника, међу којима је било више Бака књажевачке гимназије. Вођа банде био је неки Воја, студент агрономије из Боровца, а водници: неки активни потпоручник аутокоманде, Лазаревић Цветан, геометар за кога се мисли да је из Шапца (он је убијен), и неки поднаредник из Градишта. У вођство се рачунају политички комесари, економ и доктор, неки студент медицине. После овог сукоба банда је растурена. Већи број малолетника вратио се кућама. . . Имена осталих вођа и чланова банде нису се могла сазнати, пошто је сваки члан при ступању у банду добијао друго име. АВИИ — Нда — — 26 — 1 — 50.

даље наставља и улази у нову фазу која се по својим својствима разликује од оне претходне у лето 1941.

Непосредно после борбе одред се знатно осипа. Већи део придошних гимназијалаца је отпуштен кућама, с обзиром да малолетни младићи нису могли да се привикну на погоршане услове партизанске борбе. Потом се одред кретао ка северу опорављајући се од пораза и попуњавајући своје редове новим борцима.

Бољевачки НОП одред је претрпео знатне губитке још током августа и септембра. У таквој ситуацији ОК КПЈ за Зајечар одлучује да се споје остаци Бољевачког одреда са Заглавско-тимочким. Преко Момчила Сибиновића је успостављена веза и до спајања је дошло код Доње Соколовице, 8. октобра 1941. Тада је формиран јединствени одред под именом Књажевачко-бољевачки са командантом Војом Јеленковићем, замеником Светом Маринковићем и политичким комесаром Јанком Симеонићем. Пошто је и Крајински одред био разбијен и фактички престао да постоји, овај одред је остао једини који је дејствовао у округу. Међутим, његово поље дејства било је претежно на тлу књажевачког подручја, тако да се осека ослободилачког покрета овде најмање осећала. Одред почиње постепено да јача, додуше веома споро.

Исте вечери, после формирања, Књажевачко-бољевачки одред напада рудник Добра Срећа 8/9 октобра. Постројења угљенокопа су порушена, експлозив заплењен, а у Вини је уништена општинска архива. Плански је успешно обављена и акција рушења железничког моста код Вратарнице, као и моста на Грлишкој реци 14/15. октобра.⁴⁰ Одмах потом одред упада у Андрејевац да би 15/16. уништио окупатору потребне уређаје у железничкој станици и пошти, спалио архиву среског начелства и прекинуо телефонске и телеграфске везе.⁴¹ Тиме су снаге покрета ућуткале квислинге који су у својој пропаганди безрезервно тврдили да су комунисти уништени.

Мада на северу до Дунава у Тимочкој крајини није било других одреда, у јужним крајевима Србије, уопште, НОП се и даље успешно развија. Озренски и Сврљишки одред настављају дејства у нишком округу повремено крстарећи по граничним деловима заглавског среза. Књажевачко-бољевачки одред био је упућен на сарадњу са Сврљишким одредом који није био оштећен непријатељским противакцијама. Већ 17/18. октобра Књажевачко-бољевачки и Сврљишки одред упадају у Подвис да би уништили постројења у рудницама Подвис и Тресибаба.⁴² Рудник Подвис оку-

⁴⁰ Квислиншка команда жандармерије Аћимовићу 28. X 1941. АВИИ — Нда — 52 — 1 — 20.

⁴¹ Команда жандармерије Аћимовићу 18. X 1941., АВИИ — Нда — 26 — 2 — 4.

⁴² „Ноћу 17/18. октобра о. т.“, извештају ревносно квислинзи, „око 300-400 наоружаних бандита извршили су напад на рудник Тресибаба. Динамитом дигли су у ваздух делове централе рудника и онеспособили је за погон. Опљачкали су магацине животних намирница у вредности 800.000 динара, одвели 4 коња са 3 кола и чезу, однели 23 сандука експлозива. У руднику су разоружали 9 жандарма и 28 четника и одвели их собом. Одвели су рудничког магационера Сапоникова Косту са још два радника. При одласку ова банда минирала је и порушила железнички мост код Палилугле на прузи Прахово — Ниш. У колико се до сада зна људских жртава није било.“ К-нда жандармерије Аћимовићу 20 X, АВИИ — Нда — 52 — 3 — 20.

патор није могао да експлоатише до краја године, а Тресибабаније никад обновљена. Истовремено срушен је железнички мост код Палилуле. Тиме је тешко погођена ова комуникација баш на врло осегљивом месту у сврљишкој клисури. После ове крупне акције одреди се раздвајају и Књажевачко-бољевачки одред сам дејствује у јужном делу среза, док Сврљишки одред крстари по сврљишком, а временом све више и по белопаланачком срезу, грежежно у северном делу, надомак Буцака.

Књажевачко-бољевачки одред опет кида железничку пругу код Ргошта 20. октобра, а следећи ноћи још једном врши диверзију у Доброј Срећи и опскрбљује се експлозивом, храном и опремом.⁴³ Одред се креће поред Белог Потока да би се пребацио у бањски срез где садејствујући са Озренским и Сврљишким одредом врши напад на Соко Бању и поседа је 22. октобра.

После сокобањске операције Књажевачко-бољевачки одред се опет спаја са Сврљишким одредом и врши акције, углавном, у сврљишком срезу. Партизани су више дана провели на Сврљишким планинама, на Зеленом врху где је организован један од најсигурнијих партизанских логора у Србији. Из овог сигурног скровишта вршени су препади на непријатељске снаге и објекте, чак до Сићевачке клисуре где је покидана важна железничка комуникација Ниш — Софија, а 21. новембра уништена су постројења у хидроцентрали.⁴⁴ Књажевачко-бољевачки одред се у другој половини новембра враћа на терен Заглавка где је у пограничним селима разоружавао припаднике граничне страже и одржавао зборове са мештанима. Одред је помогао Сврљишком одреду у разоружавању четника Косте Пећанца чиме је успорен развој ове квислиншке формације у сврљишком крају.

Према извештају среског начелства Банској управи Моравске бановине од 25. новембра 1941. краткотрајни »мир« у срезу трајао је до 23. новембра. По обичају, среског начелника се није тицало шта се догађа у другим, па ни у суседним срезовима. Књажевачко-бољевачки одред, који се све више у документима назива Књажевачким одредом, дејствује на југу среза, између Сврљишког и Трговишког Тимока, а потом у Заглавку ближе Бугарској граници. Наводно партизанска јединица од 50 људи ушла је у неколико заглавских села одакле је са собом одводила поједине квислиншке сараднике.⁴⁵ Ови су углавном пуштани кућама уз обећање да ће престати са колаборацијом. Да су учесници покрета имали много стрпљења и хуманости према таквим колаборационистима сведочи податак да су пуштени и они појединци који су касније играли важну улогу у контрареволуционарном покрету.⁴⁶

⁴³ Допис војног штаба министарства рата Бугарске начелнику софијске извештај немачког команданта Србије 23. X 1941, серија 501 — ролна 246 — број снимка 575.

⁴⁴ Допис војног штаба министарства рата Бугарске начелнику софијске области 5. XI 1941. Софијски градски и окружни државен архив. (СГОДА) — фонд 61 — опис 1 — бр. документа 178.

⁴⁵ АВИИ — Нда — 28 — 1 — 37.

⁴⁶ Из Балинца су три партизана 27/8. XI извели поручника Вељу Јанковића и ускоро пустили. Јанковић ће касније постати командант Заглавске четничке бригаде. Исти извор.

У овом продору кроз источни део подручја разоружане су финансијске страже, успешним препадима без отпора у Ошљану, Новом Кориту, Балинцу, Габровници и Вратарници.. Поред тога у више села су одржани политички зборови.⁴⁷ За партизанима су слата потерна одељења која, најчешће, нису успевала да се сретну са одредом. Код Балинца је 29. новембра дошло до сукоба између одреда, с једне, и Пећанчевих четника и Немаца, с друге стране.⁴⁸ После овог сукоба одред се дели на два дела од којих је већи кренуо ка југу, на слободну територију сврљишког среза. Почетком децембра он напушта ово подручје, док је мањи део, уствари једна десетина одреда дејствовала још једну седмицу по Заглавку да би се и она потом пребацила у сврљишки крај.

У читавом периоду између спајања Заглавско-тимочког и Бољевачког одреда у Књажевачко-бољевачки одред 8. октобра и борбе код Кренте која се одиграла 14. децембра 1941. одред се бројно није много мењао. Ипак су многи борци прошли кроз одред проводећи каткад веома мало у њему. Према мемоарским подацима у одреду је током овог периода бивало преко 20 бораца, а највише до 40.

Сврљишки одред је у ово време био јачи, па се Књажевачко-бољевачки одред каткад на њега ослањао. То важи и за Озренски одред све до пораза код Јошанице 27. новембра.⁴⁹ Тиме је однос снага у овом делу Србије донекле погоршан на штету ослободилачког покрета. Међутим, још увек непоразени Сврљишки одред наставио је са крупним акцијама на широкој релацији између Подвиса и Сићева. Један од подухвата је заузимање вози у Грамади у коме је заробљено 56 жандарма, са 2 официра и 8 подофицира.⁵⁰ Том приликом, 26/27. новембра, жандарми, распоређени да преузму положаје у Источној Србији, били су разоружани и пуштени на слободу.⁵¹

Потом је Сврљишки, који се временом све више назива Нишавским одредом, био подељен тако да је Нишавска чета кренула ка Запаљу, а Сврљишка чета, са око 60 припадника, упутила се према Буцаку да би у Јаловик Извору 9. децембра разоружала одељак од десетак финансиа. Затим је кренула кроз јужни део књажевачког подручја да би се спојила са Књажевачко-бољевачким одредом. Ове две јединице са укупно 93 борца сместиле су се у селу Крента,⁵² где ће доћи 12. децембра до једне од одлучних борби против сједињених немачко-четничких снага.

Период јесени 1941. године, све до борбе код Кренте, одликовао се константном активношћу снага Народноослободилачког

⁴⁷ АС — МОКЗа — 30, с. 47.

⁴⁸ Према „прегледу најновијих догађаја Министарства унутрашњих послова“ од 1. XII наводно четници су убили 4, а заробили 3 партизана; АВИИ — Нда — 51 — 3 — 26.

⁴⁹ Извештај ОК КПЈ за Ниш Главном штабу НОП одреда за Србију 17. марта 1942. пружа поглед на ситуацију после јошаничке борбе, Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа, том I, књига 3., с. 152.

⁵⁰ АС — Мемоарска градња Нишког округа (МОКН) — 66, с. 33/4.

⁵¹ Дневни извештај немачког команданта Србије 28. XI, АВИИ — Мф — 501 — 246 — 678/9.

⁵² АС — МОКН — 66, с. 38/9.

покрета. Видног нарастања покрета није било, али је било стално деловање једне виталне партизанске јединице у сарадњи и садејству, са суседним партизанским одредима и уз помоћ мањих партизанских група — месних партизанских десетина.

Месних партизанских десетина, са десетаром на челу, било је у насељима која су била јаче захваћена покретом. У Књажевцу су те јесени дејствовале три десетине, једну су чинили Ђаци, а друге две ваншколски омладинци. У Горњем Зуничу је дејствовала врло активна десетина, којом је дуго руководио Миодраг Николић — Миле Јулин. У Доњем Зуничу је у десетини било осам људи, у Јелашничкој, образованој крајем јесени, десет припадника, а у Радичевцу чак петнаестак до двадесет људи. Те јесени су више или мање биле активне десетине у Новом Кориту, Мучибаби (15 припадника), Кренти, Жлну, Жуковцу, Штрбцу, Доњој Каменици, као и Краљевом Селу (седам припадника). Ови су, углавном, били омладинци, мада је у десетинама било и средовечних људи.³³ Број припадника се често мењао и било је тешко утврдити га, с обзиром да су многи одлазили у одред, део је хапшен, а део се сходно ситуацији, пасивизирао. Руководилац сваке десетине или њен десетар био је редовно комуниста, члан КП или истакнути скојевац.

Посебно је интересантно питање да ли је у књажевачком подручју било органа покрета који су вршили функције власти. Уопште узев, може се констатовати да таквих институција у овој, првој ратној години, на тлу овог подручја, није било. Везе са руководством покрета у земљи и покрајини нису биле довољно чврсте и благовремене, тако да руководиоци покрета у овом крају нису оснивали тела која би преузела функције већ компромитованих старих органа власти готово сасвим ангажованих у учвршћивању окупаторског система. Народноослободилачких одбора до краја 1941. године није било, али су формиран извесни одбори који су делимично на терену обављали поједине послове власти. У питању су народноослободилачки одбори фонда који се ове јесени формирају у више насеља ради помагања партизанске борбе и помоћи одреду. Међутим, поред овог основног циља ови одбори су мањим делом обављали и друге послове чиме су поступно стицали извесан ауторитет у својим местима, ауторитет органа који у некој мери налаже мештанима шта ваља чинити. Начелно, пак, ове године то су били »одбори за помоћ« како су адекватно у народу називани.

Не зна се када је први овакав орган формиран. У већем броју они настају негде средином или пред крај јесени. Познато је да је такав одбор постојао у Јелашници где је са успехом деловао.³⁴ Одбора је било у Берчиновцу, Локви, Дебелици, Горњем Зуничу, Доњем Зуничу, Краљевом Селу, Радичевцу, Јаковцу, Потркрању, Новом Кориту, Мањинцу, Кожељу, Бучју и Ргошту. У Књажевцу су радила два одбора, један на левој, други на десној обали Сврљишког Тимока. Код члана одбора фонда, Тихомира Милића, налазила се техника Окружног комитета којом су штампани леци, информа-

³³ АС — МОКЗа — 30, с. 62-3.

³⁴ Председник одбора био је Видоје Пешић, чланови Јевта Димић, Милорад Вучић, Вукадин Вучић и Михајло Лаће; Исто, с. 67.

ције и вести Радио-Лондона, Радио-Москве и Радио-«Слободне Југославије».

Одбори су углавном скупљали помоћ за партизанае у храни, одећи и разноврсној опреми, а практиковани су и друви видови помоћи. Прикупљано је и поправљано оружје, муниција, прикупљан новац, обезбеђиван смештај за рањенике. Налагана је забрана рада општинским управама.⁵⁵

Одбори су имали три, четири или пет чланова, ретко више. За разлику од других органа и тела НОП, у одборе фонда су улазили људи различитог доба старости, који су могли имати различита политичка схватања, али су били јединствени у подршци НОБ.

На тлу Буџака нису биле оформљене месне десетине као ни народноослободилачки одбори фонда. На том терену још нису биле оформљене партијске ћелије и скојевски активи, али је било упоришта КПЈ и СКОЈ са окупљаним групама напредних људи, углавном омладинаца.

Скојевски активи, партијске ћелије, упоришта, као и сама руководства током борбе ове јесени су, разумљиво, доживљавале знатне промене. Већи део чланства Партије је отишао у одред што ће тек крајем те године бити оцењено као погрешно. Многи комунисти су гинули у борбама или били хапшени од стране окупатора. Крупне промене као што су одлазак у одред или терор окупатора доводиле су и до повременом замирања у раду чак и руководства. Срески комитет заглавског среза се доста задржавао у Горњем Зуничу где је одржавао састанке, али су чланови комитета крстарили по терену среза или се кретали са одредом чиме је отежано деловање комитета као јединственог органа. Крајем јесени руководство СКОЈ-а заглавског среза се реорганизује. На састанку у Горњем Зуничу изабрано је среско руководство у чијем су саставу били Видојко Јеремић, Момчило Спасић, Вукашин Драгутиновић, Предраг Раденковић и секретар Вукашин Кујић. У Књажевцу је октобра 1941. оформљено градско руководство СКОЈ-а у саставу Олга Чукић, Видојко Јеремић и Милош Крстић. Секретар Олга Чукић је руководила и студентском омладином, М. Крстић срганизацијом у гимназији, а Јеремић је био задужен за радничку омладину. Градско руководство је деловало до краја 1941.⁵⁶

У књажевачкој гимназији постојала су читаве јесени три актива СКОЈ-а, као и руководство целе гимназијске организације у комс су били Крстић и Вука Митић. Скојевски актив или група радила је у средњој рударској школи, а постојала су два актива ваншколске омладине са око 10 припадника.

Колико се може утврдити, активи, односно групе СКОЈ-а радили су у селима Горњем Зуничу, Штипини, Берчиновцу, Локви, Булинковцу, Гошту, Орешцу, Васиљу, Радичевцу, Равни, Кожељу, Дреновцу, Ошљану, Новом Кориту и веома јак актив са четири девојке и три младића у Јелашници. Пунктова, које чине један или два скојевца, било је у Јаловик Извору, Потркању, Шарбановцу,⁵⁷

⁵⁵ Исто, с. 67-9.

⁵⁶ ИА Зајечар — фонд НОБ-а — мемоарски спис „Рад Партије и СКОЈ-а од априла до децембра 1941. год.“, с. 6-7.

⁵⁷ АС — МОКЗа — 30, с. 57-84

вероватно и у Андрејевцу и Краљевом Селу, Дебелици, Белом Потоку и још неким местима што се тешко може поузданије доказивати.

Нема доказа да је у јесен 1941. постојало било какво месно руководство КПЈ у Књажевцу. Постојала је само једна јака партијска ћелија јер је већина комуниста отишла у одред, а део се кретао по терену обављајући задатке. Секретар ћелије, извесно време, био је Предраг Раденковић, а чланови: Добир Тодоровић, Живка Тодоровић, Видојко Јеремић, радник, Радмила Ковачевић, Олга Чукић, уз три кандидата и неколико чланова који нису били непосредно у ћелији. У ову ћелију те јесени био је укључен Светислав Тиса Миленковић, члан КП од 20 јуна 1941. који је део јесени био секретар ћелије.⁵⁸

У Горњем Зучичу партијску ћелију су чинили: Лазар Јеленковић, Миодраг Владимиrowић и Радоица Михајловић, у Булиновцу — Момчило Спасић и још два омладинца, као и у Краљевом Селу, али се не зна тачно ко су били чланови. У Андрејевцу је кандидат Влада Милутиновић постао члан КПЈ, у Новом Кориту члан је био Петко Цветковић, а Божин Јовановић, студент, постао кандидат. Члан Партије у Јаковцу такође није идентификован, док је Витомир Раденковић из Јелашнице повремено био у селу, често на терену. У домену села Берчиновца и Локве деловао је Првуи Димитријевић и Љубомиrowић, ђак из Локве који ће се ускоро повући. У Радичевцу су радили Станислав Цветковић и кандидат Александар Борђевић који је примљен за члана, док је у Жукровцу пуница Партије чинио Динко. На Подвису је радио Бранко Поповић док није после једне провале пребачен у Неготин децембра 1941. У Белом Потоку је деловао Славко Кодич. Он је једног студеног зимског дана, враћајући се са партијског састанка из Књажевца, нађен смрзнут.⁵⁹ У Буцаку је вероватно једини члан КПЈ био Радоје Димитријевић који је деловао у Јањи и Кални.

Ове прве године Народноослободилачког рата није било великих хапшења на тлу књажевачког подручја. Ипак, у неколико наврата, окупатор, уз помоћ квислинга, врши групна а више пута појединачна хапшења учесника и сарадника НОП. После штитачке борбе масовно су хапшени припадници НОП, чиме је нанета штета не само војној сили већ и тзв. позадинској организацији. Посебно су били болни губици партијских ћелија и скојевских актива и пунктова. Скојевска организација у књажевачкој гимназији располагала је техником, па су на гештетнеру извлачени леци и сличан пропагандни материјал. Неколико летака растураних крајем лета говорило је о томе да летину ваља крити и не давати окупатору. То је био разлог да окупатор почне хапшења која су прво погодила гимназију, а потом ваншколску омладину. Крајем јесени такође је било више појединачних хапшења, али рација каквих је било у северним деловима округа и Србији уопште, на тлу овог подручја није било у таквом интензитету.

⁵⁸ ИА Зајечар — НОБ — „Рад Партије и СКОЈ-а од априла до децембра 1941. год.“ с. 1, 6 и 9.

⁵⁹ АС — МОКЗа — 30, с. 58/9.

Народноослободилачки покрет у књажевачком подручју развијао се током јесени 1941. неусиљеним али сигурним темпом. После првог снажног, највишег успона на самом почетку јесени наишла је извесна криза после борбе код Штитарца, а потом се покрет консолидован развијао без већих осцилација. То ће потрајати до борбе код Кренте којом се завршава овај период народноослободилачке борбе, после чега наступа нова етапа борбе са измењеним карактеристикама и под новим околностима.

Реакција окупатора и квислинга

Крупни успеси Народноослободилачког покрета у књажевачком подручју с јесени 1941. године изазвали су максималну предострешност окупатора да се у границама расположивих могућности супротстави народном отпору. Не располажући већим сопственим снагама окупатор се, под претњом сурових репресалија, ангажовао и на политичком плану, настојећи да придобије конзервативне, националистичке кругове спремне на колаборацију. У том погледу окупатор је имао извесног успеха на тлу читаве покрајине Србије, па и у овом подручју.

Пошто су жандармеријске јединице биле немоћне да зауставе снажан талас НОП-а, окупатор, преко квислиншког Недићевог апарата, мобилише део официрског и подофицирског кадра спремног да се активно бори за интересе немачке оружане силе. На први поглед долази се до једне апсурдне ситуације: доста брзо формирају се квислиншке јединице, и то не малобројне, у једној, по традицији, антигерманској и антифашистичкој средини. Међутим, политика силе и терора и бесомучна антикомунистичка пропаганда успевају да формирају извештан фронт усмерен против ослободилачког покрета.

Поред старих органа и жандармеријских јединица које одмах по окупацији обнављају рад, немачке окупационе власти налажу квислиншком Недићевом апарату да хитно формира потерис одреде широм Србије. Према квислиншким документима формиран је Зајечарски центар у чијем је саставу био одред за заглавски и тимочки срез састављен од бивших официра и подофицира, четника и тзв. добровољаца, дакле свих оних који су изразили спремност да се боре као квислинзи. Тај одред је бројао свега 52 квислинга делимично наоружана са 40 пушака и укупно 2.000 метака. Окупатор, не ценећи животе својих сарадника, наоружавао је ове само делимично бојећи се да то оружје не буде окренуто против њега. Од наведеног броја људства било је 17 четника, што значи да су се ови тек конституисали крајем септембра и почетком октобра. Тај квислиншки одред је кренуо у потеру за Заглавско-тимочким одредом крајем септембра и 29-ог успео да изненади партизанску јединицу код Штитарца наневши јој губитке.

Према извештају среског начелства заглавског среза од 7. октобра 1941. Банској управи Моравске бановине очевидан је квислиншки однос ових »националних снага« мада се настојало да се овакав стварни однос сакрије. У осмој тачки се констатује: »Одред до сада није добио никакву помоћ ни од кога у новцу, услед чега је принуђен да учини позајмицу на привремену признаницу у 50.000

динара из Књажевца и 10.000 динара од Немачке. (квислинг овај придев пише великим словом! — примедба аутора књиге). власти, од које суме се снабдева храном. Оружје од 35 пушака, 2 пушкотмитраљеза (један неисправан, за други нема муниције — прим. аут). и 2.400 метака добијени су од Немачке власти. Превозним и преносним средствима одбор не располаже већ их повремено добија од управе општине Књажевачке, која има само једна коњска кола.« Под тачком 10 наводи се: »Четници и добровољци у овом одреду раде по упутству и плану команданта одреда мајора Микића споразумно и у сагласности како са наређењима Српске владе, тако и са Немачки властима, уз садејство жандармерије Књажевачког жандармеријског вода.«⁶⁰

Уз сва настојања да се сачува извесна самосталност српских националистичких институција, органа и војних јединица сасвим је јасно да су квислинзи настали по нахођењу немачких власти којима су верно служили. Мноштво докумената указује на неоспорну чињеницу апсолутне подређености жандарма, четника, управних органа Недићевог апарата немачком окупатору. Немачки крајско-командант у Зајечару могао је да налаже било шта квислинзима који су деловали искључиво у складу са немачким интересима. Наоружање, опрему и муницију квислиншке трупе су добијале од немачких органа; а издржавање пак ових падало је на део реквирираних продуката које су Немци остављали својим квислиншким сарадницима. Жандарми, а потом и четници, примали су месечне плате одређене од немачких окупаторских органа, а извесне бенефиције су уживале и породице ових квислинга. Када се узму у обзир и методе фашистичког освајача опробане у већем делу окупиране Европе, питање настанка квислиншких институција и формација постаје јасније.

Тек у октобру месецу формирају се четнички одреди Косте Пећанца. Вукашин Аранђеловић, до рата сиромашни занатлија у Књажевцу и припадник четничког удружења, као војвода светониколски и пионир четничке квислиншке формације у овом крају, добио је Андрејевац као средиште свог малог одреда. У заглавском срезу формира се заглавски, у неким документима — књажевачки четнички одред којим командује нови војвода књажевачки — Војислав Мирковић, предратни полицијски писар а у јесен 1941. и начелник среза заглавског. Према његовом извештају 25. новембра 1941. Банској управи Моравске бановине, другом управном одељењу у Нишу, књажевачки четнички одред броји 84 четника од којих 62 имају пушке, једну или две бомбе и 50—100 метака. Поред тога, наводно, »у састав књажевачког четничког одреда тј. под његовом командом, постоје сеоске четничке чете« у Бучју, Влашком Пољу, Трговишту, Кренти, Доњој Соколовици и Васиљу. Број тих четника, нарочито по селима, је јако преувеличан јер је видан мотив писца извештаја да све подреди захтеву за оружјем.⁶¹ Приметна су настојања да се четничка формација прошири свуда у срезу. Формиране су чете по селима које су постојале на папиру; немачки окупатор и београдски квислиншки врх су обавештавани

⁶⁰ АВИИ — Нда — 28 — 1 — 36.

⁶¹ АВИИ — Нда — 28 — 1 — 37.

да су чете образоване и зато је тражено оружје. У села, где је дошло до формалног образовања чета, партизани су улазили без икаквог отпора.

Интересантна је социјална поларизација на књажевачком подручју у време настанка квислиншких формација, с јесени 1941. године. Четничка организација између два светска рата није била нарочито популарна, али је део становништва живео у уверењу да је у питању патриотска организација светлих традиција. У лето 1941. прогурали су се гласови о четницима — комитама које ће, наводно, прослављени војвода из Првог светског рата Коста Пећанац повести у борбу против окупатора. Сами пионири четништва у књажевачком подручју нису били свесни да је Пећанац прихватио квислиншку сарадњу. По објашњењу Пећанчевог прогласа с краја августа долази до забуне и колебања код прочетничких елемената. Први четници били су људи без довољно оријентације а патриотска настројеност били је приметна у овим круговима. Током септембра, поготову октобра, па и касније, шире се схватања да ће стари војвода Пећанац Немцима подвалити, а да је у датом тренутку потребно од окупатора вешто измамити оружје и муницију. Под условима бесомучне антикомунистичке пропаганде настаје фама негована у извесним круговима да је потребно перспективне циљеве до ослобођења земље одложити за касније, а у датом тренутку неопходно је и неодложно уништење комуниста који раде тобож против интереса народа. Овакав став је иначе подударан са општом концепцијом свих квислинга да окупатора не треба изазивати, јер је веома моћан, па би сваки отпор изазвао масовне репресалије.

Карактеристично је за основну масу четника веома низак ниво социјалне свести. Људе у четничким униформама са кокардама на челу није се много тицала политика. Они су у четничкој формацији видели свој интерес, јер су били за то плаћени, а приликом потера по срезу имали су прилике да пљачкају. Према једној анкети највећи део четника потицао је из социјално неразвијених средина, а већину је чинила градска а нарочито сеоска сиротиња и лумпен-пролетаријат. Од 35 активних четника заглавског одреда 20 њих су били земљорадници, 3 занатлије, 4 радника од којих један рударски, 3 интелектуалца — два бака и један учитељ, један официр, два градска стражара, један пандур и војвода полицијски писар. Утврђено је имовно стање 33 четника, од којих се само за двојицу може рећи да су у својој средини важили за имућне људе, 4 су били средњег имовног стања, 20 сиромашног, а врло сиромашни, лумпен-пролетери — седморица. То нису били у принципу млади људи, јер је поред омладинаца у четницима било доста средовечних особа који су ту нашли своје место искључиво из користољубља.⁶²) Ове јесени, као и следеће 1942. године плата рударског радника у Подвису, Доброј Срећи или на Ртњу била је нижа него плата квислиншког четника. Сличне социолошке процене важе и за светониколски четнички одред надлежан за тимочки срез, а под командом доратног клесача надгробних споменика В. Аранђеловића.

⁶² Анкету на терену извршили Драгојло Милић публициста из Књажевца и аутор Д. Петровић фебруара 1964. године.

Ове четничке јединице биле су једина активна војна снага квислинга на овом подручју 1941. године. Вршиле су потере за партизанима и ли су лутале у празно збуњене акцијама месних партизанских десетина или група. Од квислиншких званичника и старешина четници су третирани као војска која води и одржава ред. По налогу средског начелства четници су вршили бројна хапшења по селима и у граду. Тако су крајем јесени хапсили по Горњем Зуничу, као и у Дебелици.⁶³) Већи део хапшених је спроводен до Минићева, где су их у затвору четници тукли и потом спровели у нишки логор. Одатле су ухапшени пуштени на слободу тек почетком 1942. пошто квислинзи ни батинама нису извукли признања. Иначе, батинање људи је омиљено средство четника опробано у многим местима у заглавско-тимочком срезу.

Четници су прибегавали још једном методу у циљу »завођења реда и мира«, уствари ради угушивања НОП. У више села спаљене су куће појединих учесника покрета. Спаљене су четири куће у Буџју, још по која зграда у Белом Потоку, Орешцу, Штрбцу и Јаковцу и већи број колиба — појата за које се веровало да служе као базе партизанима.⁶⁴

Све националистичке институције, укључујући и четнике као ортодоксне квислинге, деловале су на територији која је улазила у састав тзв. Недићеве Србије, уствари немачке окупационе зоне. У Буџаку који је био под бугарском управом, четници нису имали приступа, а као органи реда и поретка јављају се искључиво бугарске фашистичке институције. Бугарска војска, полиција и граничне јединице будно су пазиле да се устанак, одн. Народно-ослободилачки покрет, не прошири и на територију Бугарске, пре свега на тло »нових крајева царевине« — подручје Пирота у чији је оквир у то време улазио и Буџак. У том смислу су предузимане мере за онемогућавање продора и опстанка Сврљишког (Нишавског) НОП одреда у пиротски срез.⁶⁵ Истовремено вршена је потрага за сарадницима НОП и комунистима, а поступци бугарске полиције били су свирепи као и методе немачког окупатора и домаћих квислинга у окупираној Србији. Посебно су биле велике потере за двојцом бугарских комуниста Славчом Балканским и Неофитом Александровим званом Ломски. Ова два члана Бугарске радничке партије као мобилисани војници били су у 15. пешадијском ломском пуку смештеном у Белограчку. Из касарне су побегли 4/5. новембра да би се кратко задржали у Чупрењу, родном месту Балканског, а потом пребацили преко Старе планине на терен Буџака. За њима су бугарски органи слали многе потернице,

⁶³ У кући Миодрага Николића држан је састанак у присуству Еоби Радосављевића, Раше Драгутиновића и делегата Сврљишког одреда Брке (вероватно Александра Симића). На наилазак четника другови су побегли, а ухапшени су мајка Миодрага Јула Милосављевић, мајке Раше Латинка Драгутиновић, тетка Румена, родитељи и брат Добривоја Божића. Из Дебелице су ухапшени Гаврило Петровић и његова жена. АС — МОКЗа — 30, с. 70-72.

⁶⁴ Исто.

ангажујући много агената.⁶⁵ Прва, а по казивању савременика нај- сигурнија током читавог рата, база у Буцаку био је. Црни Врх иде су бугарски антифашисти послати на везу ради одласка у сврљишко село Луково да би били прикључени Сврљишком одреду.⁶⁷ Повремено пребацивање Балканског и Ломског преко границе изавало је бројна трагања и потере нарочито за Балканским.⁶⁸ Читава та активност бугарских фашистичких јединица, служби, полиције и органа уопште, видно је отежавала развој Народноослободилачког покрета у овом делу југословенског простора.

Поред свих настојања националистичке организације, којој је на челу био пуковник Драгољуб Дража Михаиловић, да обухвати читаву Србију, ово подручје је остало по страни до краја прве ратне године. На Равној гори су прављени планови о стварању организације и на тлу Источне Србије и одређивани су команданти. Међутим то су била фиктивна унапређења појединих четничких официра. Конкретно, књажевачко подручје је било поштеђено било каквих четничких емисара и пропагатора. О Дражи Михаиловићу и његовој војсци могло се сазнати једино из новина и радио емисија, поготову Радио-Лондона које су се кришом слушале. Међутим, не постоји никаква документација да се у 1941. години покушало да се на овом терену створи било какво упориште равноргорске организације.

Контраофанзива надмоћних непријатељских снага — немачких окупаторских трупа, бугарских фашистичких снага, Недићевих жандарма и полиције, других управних органа, четничких одреда Косте Пећанца, доводи у све тежи положај снаге НОП које под условима јдне ретко јаке и снежне зиме воде тешку борбу под неравноправним околностима.

У децембру месецу у читавој Србији покрет је суочен са тешким искушењима. На територији зајечарског округа који се отприлике поклапа са регионом Тимочке крајине, радијус дејства партизанских снага се смањује. У северним и средњим деловима округа одреда фактички нема, а Књажевачко-бољевачки одред се све више ослања на јужни део заглавског среза са наслоном на сврљишке партизане у сврљишком крају. Окупатор и квислинзи то осећају и концентришу своје снаге на југу. После жестоких

⁶⁵ Полицијски начелник врачанске области, иначе у суседству књажевачког подручја с друге стране Старе планине, 1. октобра 1941. добио је наредбу од министра унутрашњих дела Габровског из Софије у којој се поред осталог каже: „Немачка влада је постигла сагласност са италијанском, бугарском и хрватском владом да је помогну у смиривању размирица у Србији. . . Ако се тражи хитно садејство наредите пограничним управним и полицијским властима да то учине чему би више органе обавестили“. У складу са овом обласна дирекција из Враца шаље наредбу среским начелницима у Белограчку, Берковици итд како би ови предузели обезбеђење пограничне зоне и сарадњу. Окружен државен архив Враца — фонд 2к — опис 3 — број документа 210.

⁶⁶ Извештај обласне полицијске управе из Враца начелнику државне безбедности у Софији 17. XI 1941., Окружен државен архив Видин — фонд 21 — архивски опис 2 — број документа 29, лист 11.

⁶⁷ Казивање Божидара Игића из Књажевца 18. VIII 1975.

⁶⁸ У другој половини децембра Ломски и Балкански су путовали до Софије где су разговарали са појединим бугарским комунистима, можда члановима неког руководства; ЦДИА Софија — 370 — 1 — 1380, с. 66.

репресалија у рејону Бора, борски четнички одред се креће ван свога домена. У децембру војвода Сава Борски са својим четницима долази у сврљишки срез са намером да и овде угуши партизански покрет. Народ је био заплашен четничком војском и присуством Влаха у њој, а понашање четника је појачавао револт и страх становништва.

На планини Тресибаби 10. и 11. децембра спајају се сврљишка чета Сврљишког (Нишавског) НОП одреда и Књажевачко-бољевачки одред. У селу Крента је 12. децембра одржан народни збор, а потом пригодна приредба са забавном, културном и политичком садржином. На крају ове, за месне прилике крупне манифестације долази до једне значајне борбе у овом крају. Партизани су могли да се повуку и избегну борбу, али нису хтели да то учине због њима приврженог становништва Кренте, после пламених речи упућених мештанима о потреби неодложног рата против непријатеља.

Из Књажевца, по налогу Немаца, кренула је у потеру експедиција састављена од око 150 четника књажевачког (заглавског) и тимочког (светониколског) четничког одреда, као и дела окупаторске 714. дивизије од око 50 Немаца. На домаку Кренте партизани се развијају по терену и прихватају борбу, али изненада са југа наилази борски четнички одред који удара у леба партизанских положаја. У трочасовној борби погинуо је један немачки командир и два војника, а рањено је неколико четника. Партизани су претрпели теже губитке, јер су имали 10 погинулих, међу којима 4 члана Партије. Погинуо је лекар Миленко Хаџић Јова, можда најпопуларнији човек у сврљишком срезу.⁶⁹ Од непосредних губитака у борби још су теже последице биле ове борбе. У обе партизанске јединице, уочи борбе код Кренте, била су, према извору мемоарског карактера, 93 борца.⁷⁰ Непосредно после борбе дезертирало је 5 бораца, али је још теже било поднети чињеницу да су се многи сарадници покрета, после вести о овој борби и погибији доктора Хаџића, дистанцирали од партизана. У самом одреду морал у извесним границама опада, а код руководиоца се поставља питање одговорности.⁷¹

⁶⁹ Војислав Јеленковић: Борба код Кренте, часопис Развитак, Зајечар 1961, 3.

⁷⁰ Историјски архив Ниш: Историјат Сврљишког одреда, сећање савременика

⁷¹ Ускоро после овог догађаја настала је једна од најлепших песама из југословенског НОР-а „Борба код Кренте“ називана и „Сврљижанком“ која се много певала у народу за време и после рата. Аутор песме је Душан Тасковић Срећко, а мелодија је позајмљена од бугарске песме „Ноћ је ужасна“. Ево њених речи:

»Сврљишка брда и Врх Зелени
тужни су маглом обавијени;
стазом се пење Сврљишка чета
после велике борбе код Кренте.
Ветар студени, зима уједа,
другови мисле на своје пале,

Борба код Кренте може се сматрати крајем једног и то првог периода који се протеже углавном кроз читаву прву ратну годину. Од тог догађаја, или од средине децембра 1941. Народноослободилачки покрет се креће и тече нешто другачијим путевима од оних који су познати у 1941. години, а тај темпо се наставља кроз следећу 1942. годину.

а лав Зелени главу савио,
тужно запита: »Где су остали?«
»Борба код Кренте, лаве Зелени,
прогута Јову, Колета, Крсту;
херојски паде Големи, Цале;
дадоше живот правди, слободи.
Сад чуј заклетву, лаве зелени,
коју дајемо народу, теби:
Наше другове пале у борби
светићемо ми храбро, истрајно.
Нећемо стати, клонути, пасти док нашом земљом газе
душмани«.

III РАЗВОЈ НОП-а ОД КРАЈА 1941. ДО АБИМОВИЋЕВЕ ОФАНЗИВЕ СРЕДИНОМ 1942.

НОП у књажевачком подручју у зиму 1941/2. године

После крупних противофанзивних акција крајем јесени 1941. у Србији, развојна линија Народноослободилачког покрета се знатно мења. Пад Ужичке Републике, десетковање снага покрета у пожаревачком округу, кризне ситуације изражене у другим деловима Србије изазвати су знатне промене које су се тичале развоја ослободилачке борбе и у овом подручју. Док се југословенски покрет одн. устанак распламсава у средишним југословенским регионима, у Србији се тежиште борбе помера све више ка југу и таква ће ситуација потрајати током 1942. године.

Северно од поља дејства Књажевачко-бољевачког или Књажевачког одреда кроз зајечарски округ, све до Дунава, није више било партизанских јединица. Овај одред је, пак, све више упућиван на садејство са Сврљинским одредом и коришћење његове територије — сврљински крај и слив Нишаве. У преписци између Покрајинског комитета и ОК КПЈ за Ниш почетком 1942. године говори се се о једној формацији Нишавског НОП одреда који је био састављен од Нишавске и Срљинске чете, и у чијем је саставу био Књажевачки одред док се не буде »осамосталио«.⁷²

После борбе код Кренте број бораца је нешто опао. Тако у извештају нишког ОК КПЈ од 18. јануара 1942. стоји да је у читавом Нишавском одреду било 100 бораца.⁷³ Из извештаја »члану ПК и ОК-у Ниш« из одреда види се да је у Књажевачком одреду било у време писања извештаја, 21. јануара, око 40 бораца.⁷⁴ Међутим, то су били борци боље наружани од оних из лета или јесени 1941. са знатно више ратног искуства под околностима суровог партизанског рата.

У извештају од 18. јануара, секретар ОК КПЈ нишког округа истиче »нездраву« атмосферу у одреду у коме влада »интелектуалштина« врло опасна за Партију. Уочен је и неки троцкист који са петорницом »бивших« чланова КПЈ ствара »врло нездраву атмосферу«.⁷⁵ Очито да су импресије секретара комитета биле субјективне узроковане тешком ситуацијом у којој се биле снаге покрета. Тако је долазило понекад до апсурдне ситуације да су поједини орга-

⁷² „Извештај о стању и раду Књаж. одреда“ од 18. I 1942. упућен покрајинском комитету од секретара нишког ОК Сретена Младеновића Мике; АС — ОКЗа — 2.

⁷³ Зборник НОР, I, 3, с. 13.

⁷⁴ АС — ОКН — 12.

⁷⁵ АС — ОКЗа — 2.

низатори устанка били критиковани због извесних пораза одреда. Димитрије Тодоровић Каплар, политички комесар и прва личноћ Књажевачког одреда био је жестоко критикован у бази на Зеленом врху. Донета је одлука по којој је Каплар пребачен на терен Косаонице. Тамо је у једној борби био заробљен и после пет дана саслушавања уз примену свирепих метода физичког уништења стрељан у Куршумлији. Његово понашање пред квислинзима до задњег тренутка живота може да уђе у антологију херојског држања пред класним непријатељем.

После краћег задржавања на Зеленом врху књажевачки партизани су се, попут сврљишких, у групама зракасто спуштали у више села сврљишког, затим белопаланачког и нишког среза. Око нове године и у првој половини јануара спаљено је неколико општинских архива и ликвидирано више квислиншких сарадника. Повремено партизани поседају поједина насеља на југу заглавског среза. Из Миљковца је 13/14. јануара изведен један четник.⁷⁶

Књажевачки и сврљишки одред крећу према Заплању 17. јануара лагано крстарећи кроз северни део белопаланачког среза. У Горњем Рињу се одреди задржавају да би се у њима средила ситуација, а у присуству приспелих чланова окружних комитета КПЈ нишког и зајечарског округа одржана су и партијска саветовања. У присуству становништва села 21. јануара је одржана свечана комеморативна приредба у част умрлог вође октобарске револуције, Владимира Илића Лењина. Следећег дана, по великом снегу, извршен је прелаз преко Нишаве да би се продрло у Заплање. На тлу Заплања Књажевачки одред је провео део ове зиме, а уз повољне месне прилике партизани су трпели само незнатне губитке. Неколико другова је послато на политички рад у рејон Топлице, а Књажевачки одред је ојачан кроз војну обуку и идеолошко-политички рад бораца који су на овом терену имали прилике да предахну. Војне акције нису биле честе, а напад на рудник угља Јелашницу код Ниша није успео.

Пошто су на подручју Заплања биле узнемирене четничке снаге и бугарске окупаторске јединице Сврљишки и Књажевачки одред и на овом терену постају мета концентричних напада непријатеља.⁷⁷ Зато су принуђени да кроз борбу крећу ка северу, пребу Нишаву и врате се у сврљишки крај.

Међутим, делови Сврљишког одреда су повремено дејствовали северно од Нишаве док је Књажевачки одред био у Заплању. Према бугарским полицајским документима партизани су у другој половини јануара дејствовали око многих села на северу нишавског среза, а 20. јануара су упали у Стањинац. Касније, крајем јануара или почетком фебруара, делови Сврљишког (Нишавског) одреда дејствују на југу Буцака, улазе у Шугрин, Буштицу, опет у Стањинац и јужније у сливу Темске. Држани су народни скупови на којима су партизани објашњавали мештанима да ће савезници победити фашизам, а снаге покрета ослободити Србију.⁷⁸

⁷⁶ Преглед одељења за државну заштиту Недићеве владе од 16. јануара 1941., Зборник, I, 3, с. 308.

⁷⁷ АС — МОКН — 66, с. 47-50.

⁷⁸ ЦДИА Софија — 370 — 1 — 1380, с. 48 и 51.

Док се партизанска војна јединица са овог подручја налазила на тлу Запања, у заглавном срезу је регистровано неколико акција које су извеле снаге месних партизанских десетина. Тако су истог дана, 4. фебруара у Кренти, Доњој Каменици и Штрпцу месне десетине спалиле архиве а општинским управама забраниле рад. Већ 5/6. фебруара у Шестигабру извршена је иста таква акција, али је то извела вероватно група партизанских бораца Сврљишког (Нишавског) одреда.⁷⁹

Повремене упаде на тло књажевачког подручја вршио је Озренски НОП одред, који се нешто опоравио после јесењег пораза, мада је почетком ове зиме трпео нове губитке. Група озренских партизана 5/6. у Скробници уништили је архиву и забранила рад општинској управи.⁸⁰

Књажевачки одред крајем фебруара у деловима крстари по белопаланачком и сврљишком срезу и врши местимичне упаде у књажевачко подручје. У Јаловик Извору је 19/20. фебруара разоружана група финансиа, 22.-ог у Жлну разоружано 12 четника, спаљена архива и заплењена стока намењена »централи за промет стоком« — уствари квислиншкој институцији која је опскрбљивала месом немачког окупатора, а у Понору такође 22.-ог разоружано је 7 четника и уништена архива. Потом, 26. фебруара Књажевачки и Сврљишки одред врше још један неуспели напад на јелашнички рудник, узнемиравајући окупатора на осетљивој тачки Сићевачке клисуре.⁸¹ У овом периоду зиме Књажевачки и Сврљишки одред се највише држе Сврљишких планина и Зеленог врха одакле врше успешне нападе на више села унаоколо.

Партијски комитети зајечарског и нишког округа у ово време објављују неколико прогласа којима се, поред стандардног разобличавања квислинга, оштро напада и објашњава политика окупатора у циљу експлоатације земље и народа. Проглас »Браћи сељацима Тимочке крајине« фебруара 1942. ОК зајечарског округа говори о новим мерама Недићеве владе ради »откупа« жита под претњом принудних мера и ускраћивања монополских производа: соли, петролеја, шећера и слично. Овим апелом се сељаци Тимочани и Крајинци позивају да се зближе у снажан »јединствени народноослободилачки фронт«.⁸² Такође у фебруару објављен је »Проглас сељацима Тимочке крајине« са потписом »Народноослободилачки партизански одред Тимочке крајине« у коме се истиче неминовност пропасти фашизма уопште и срамна улога југословенских одн. србијанских квислинга. Апелује се на сељаке у четничким редовима да престану да се боре против свог народа чији су заштитници партизански борци.⁸³

Делатност снага НОП није се огледала само у непосредном војном ефекту партизанских јединица. Читаво политичко деловање у народу било је од великог значаја. Посебно, пак, на плану одбране егзистенције становништва, одн. очување природних добара

⁷⁹ Исто.

⁸⁰ Преглед догађаја за фебруар 1942., одељење за државну заштиту МУП-а Недићевог апарата, АВИИ Нда — 51 — 4 — 11.

⁸¹ Извештај команде жандармерије Недићевог апарата с краја фебруара, Зборник НОР, I, 3, с. 343.

⁸² Документ је у музеју у Зајечару.

⁸³ Зборник НОР, I, 3, с. 105-10.

земље од пљачке, одн. експлоатације окупатора, деловање покрета било је, иако мање уочливо, ванредно значајно. У том смислу су текла упутства највиших руководства НОП у складу с којима су иначе иницијативни зајечарски и нишки окружни партијски комитети налагали јасно постављен циљ — што више онемогућавати окупатора у привредном изробљивању змље, које је окупатор консеквентно спроводио и на тлу књажевачког подручја.

Крајем зиме, под тешким природним и фактичким условима, Књажевачки одред и даље дејствује, претежно, заједнички са иначе јаким Сврљишким, а каткада и скупа са Озренским одредом. Прилике, међутим, још нису биле такве да би се овај одред могао осамосталити и користити безбедне базе на свом терену.

При крају зиме све више се тежи стварању јаког Књажевачко-бољевачког одреда који би се усталио на тлу Тимочке крајине. Учврстивши се у заглавском срезу, ова јединица, ојачана новим борцима са терена, требало је да продире ка северу. У том смислу су позадински партијски радници имали задатак да регрутују нове људе и да их упуте на везу до одреда. Потребе борбе у Југоисточној Србији захтевале су такође ангажовање и Књажевачког одреда у крупним акцијама. Средином марта сврљишки и књажевачки партизани се срећу са Озренским одредом у западном делу сврљишког среза да би код Попшице потукли и разоружали сврљишки четнички одред.⁸⁴

Део Књажевачког одреда, половином марта, кренуо је кроз источни Заглавак, близу бугарске границе. Код Радичевца 15. марта светониколски четнички одред напада партизани који се повлаче у групама преко Тимока ка Тупижници. Истовремено формација здружених јединица Озренског, Сврљишког и дела Књажевачког одреда врши акције у бањском и западном крају заглавског среза где су 18. марта заузети Бели Поток и Скробница и у њима спаљене архиве.⁸⁵ Потом, крајем овог месеца, на планини Девици прикупљају се снаге сва три одреда, заједно са делом Књажевачког одреда који је био на Тупижници. У ово време пада напад на Ражањ 24. марта који је поседнут, али при повлачењу партизани трпе извесне губитке.⁸⁶

После ових збивања крајем зиме и почетком пролећа примећује се извесно затишје у активности партизанске јединице књажевачког подручја. Овај веома кратак рок од неколико седмица послужило је за консолидовање и јачање одреда да би био спреман да крене ка северу и оживи, одн. оснажи покрет у читавој Тимочној крајини. У том смислу су усмерени напори србијанских партијских руководства, посебно ОК КПЈ за Зајечар.

Књажевачки или Књажевачко-бољевачки одред је третиран као војна формација за читав зајечарски округ. То се види из навода у документима зајечарског ОК и ову чињеницу не треба спорити. Међутим, истовремено стоји чињеница да је ова јединица

⁸⁴ Преглед догађаја одељења за државну заштиту МУП-а Недићевог апарата марта 1942., Зборник НОР, I, 3, с. 409.

⁸⁵ Дневни извештај немачког команданта Србије АВИИ — Мф — Вашингтон — 501 — 248 — 102.

⁸⁶ Извештај нишког ОК КПЈ ПК-у Србије априла 1942., АС — ПКС (фонд Покрајинског комитета Србије) — 101.

била највише везана за заглавско-тимочки срез, одн. књажевачко подручје. Захваљујући томе што је НОП на овом подручју имао највећа упоришта и најјачу подршку народа уз тренутно најпогоднији геостратешки положај овог краја, у суседству нишког округа, одн. Јужне Србије, биле су веће могућности јачања покрета у читавом зајечарском округу. Поред тога што се на овом подручју за ово време развијао релативно запажен покрет, та територија је служила и као нека врста мостобрана према Јужној Србији која је у ово време чинио стојар НОП у источном делу Југославије и, наравно, Србије.

Књажевачко подручје у одсуству одреда

Овај период чини посебну фазу у развоју Народноослободилачког покрета у књажевачком подручју када је војна партизанска јединица претежно дејствовала ван ове територије. Међутим, њено присуство се добрим делом осећало будући да је одред вршио акције често у непосредној близини подручја, а повремено вршио упаде те дејствовао по источном, јужном и западном ободу среза. Непосредна близина одреда имала је великог одјека на развој и деловање других облика НОП чија је мрежа покривала више или мање читаво подручје.

Уз јасно изражене манифестације снага покрета нема сумње да је одсуство одреда, макар и повремено, имало последица на свеукупни развој покрета, као и с тим у вези на развој и стабилност квислиншких формација. Удаљеност одреда је чинила комотнијим разне квислиншке елементе који су кроз сарадњу са окупатором видели најбољу могућност опстанка, па чак и обезбеђења свог друштвеног положаја. Међутим, учесницима НОП било је, ипак, отежано извлачење и одлазак у одред, као и слање нових бораца у партизанску јединицу.

Релативно слаба, одн. ређа појава сталне партизанске формације у подручју добрим делом је надомешћивана активношћу локалних партизанских јединица које су чиниле месне партизанске десетине или групе. Делатност ових била је знатна још прве ратне године, нарочито при извођењу највећих акција. Као форма, чак специфичност, партизанског ратовања активност оваквих партизанских јединица биће константна и значајна до краја рата, одн. до ослобођења овог подручја. Тако је, крајем зиме и пролећа 1942. делатност оваквих несталних партизанских група била карактеристична.

Ове јединице биле су састављене од људи у окупаторско-квислиншкој јавности »некомпромитованих«, док су они »компромитовани« морали да се скривају или да нађу пут до одреда. Један документ обавештајне службе бугарског I окупационог корпуса написан 26. августа 1942. даје овакву оцену дотичне појаве: »Некакви партизани живе на селу као обични сељаци и само приликом акције узимају оружје и иду на опредељено место.⁸⁷ Немачки

⁸⁷ АВИИ — фонд бугарски (Б) — 2 — 1 — 2.

извори такође говоре о сељацима који дању мирно обављају пољске послове а ноћу се кришом по групама састају, узимају сакривено оружје и врше опасне акције, да би наредног дана опет били мирни земљорадници. Ових група било је у граду, али су оне биле нарочито бројне по селима. У принципу једна група одн. десетина у једном селу с извесним изузецима. На пример, чувена десетина у Горњем Зуничу имала је припаднике и из суседног села Берчиновца. Поједини су били чланови КПЈ, добар број скојевци, а остали — сарадници покрета, који би у акцијама испољавали квалитете подобне за пријем у СКОЈ или КПЈ. Тамо где је НОП имао већег уплива број месних десетина био је већи, бројније су у свом саставу биле ове мини-формације и испољавале већу активност.

Месне десетине су формиране од стране партијских ћелија, појединих угледних комуниста, руководстава одреда или актива СКОЈ-а који би, често читав, кадровски попуњавао партизанску групу. Припадници групе начелно нису имали војничке одеће, а оружја и муниције је било али не у довољној количини. Акције су чешће извођене ноћу и имале претежно диверзантски карактер. Уствари, десетине, каткад здружене, изводиле су разноврсне акције, често крупније, те се на основу трагова није могло оценити колико је велика била дејствујућа партизанска јединица.

Ове десетине или групе, или сеоске чете, су у зиму и пролеће 1942. обавиле тако велики број, претежно мањих, акција да нису могле све остати регистроване како у квислиншким или окупаторским документима, документима НОП, па ни у сећањима савременика непосредно по ослобођењу или после пар деценија. Дејствовале су по налогу комуниста, руководстава или штаба партизанског одреда. Синхронизовале су акције са дејствовањем или кретањем одреда, а у случају напада на велики објект могло је доћи до концентрације већег броја десетина.

Оне су настале да оштете или униште комуникације и средства везе књажевачког подручја са суседним крајевима. Књажевац је врло често био одсечен од Ниша и Сврљига или од Зајечара, а и од Соко Бање. Иначе, за ово повремено искључење Књажевца из система веза у окупираној Србији велике заслуге имају књажевачке месне десетине. Телеграфско-телефонски стубови од Књажевца према Соко Бањи су били сечени, а жице кидане на више места, а линија према Сврлигу преко Тресибаве била је прекинута на дужини од неколико километара. Кидана је повремено и линија према Андрејевцу и између ове варошице и Зајечара. Међутим, ове диверзантске акције нису вршене стручно, па је окупатор успевао да поправља линије, с изузетком на територији коју су контролисале снаге покрета.

Десетине су палиле, или на друге начине уништавале општинску архиву, материјал и непријатељска документа. Узимале су као плен оружје, муницију, војну опрему и друге предмете чиме су непосредно растројавале окупаторски систем. Такође, повремено разоружавале су поједине четнике, политички деловале да би депласирале четнике и друге квислинге у народу. Каткад су припадници десетине ликвидирали поједине квислиншке сараднике. Вршене су многе диверзије обично на саобраћајним средствима, у

јавним зградама којима су се служили окупатори, плењени су или уништавани контингенти реквизираних производа, одн. намирница.

Прикупљано је и даље оружје у народу или одузимано од појединаца. Сакупљана је и чувена муниција, опрема и друго, каткад предавано одборима народноослободилачког фонда. Прихватани су рањени партизани или теренски партијски радници, сакривани су и помагано им је у свему. Један од честих облика рада било је ноћно растурање летака, прогласа, чиме се вршио позитиван утицај на морал становништва. С друге стране, тиме се стварала забуна и узнемирење код окупатора и квислинга који ни су могли имати јаснију представу о партизанским снагама.

У Књажевцу су биле три овакве десетине; једна је била састављена од средњошколаца, а две су у саставу имале припаднике разних професија. Доњозуничка десетина је имала 8 припадника са четири пушке и неколико бомби. Десетина у Радичевцу, иначе доста активна, имала је у саставу 12 до 20 припадника. Она је као и доњозуничка разоружала неколико четника из села, а уз то и неколико финанси у граничном појасу. У Мучибаби било је 15 чланова десетине такође активне, а постојала је и жлнска десетина која је разоружала и самим тим фактички ликвидирала четничку групу у селу. Оваквих јединица било је још у Кренти, Црвењу, Доњој Каменици, Ошљану, Дебелици, Новом Кориту, Мањинцу, Дреновцу, Краљевом Селу од 7 чланова, а вероватно у још неколико села. Активност месних десетина само је повремено замирала, па је у недостатку примећених акција било теже утврдити њихово постојање. Посебну активност испољава јелашничка десетина која је савесно уништавала документа од користи квислинзима, а општинска управа је формално постојала да би штитила село и чинила разноврсну помоћ партизанима и теренским партијским активистима. Она је 13/14. фебруара спалила архиву у суседном селу Јаковцу.

Скоро посебно поглавље НОБ овога краја чини активност горњозуничке десетине у чијем су саставу дејствовали и омладинци из Берчиновца. Они су повремено представљали посебну десетину. Ова десетина као и јелашничка највише су заслужне што је читав телефонско-телеграфска линија од Књажевца до Малог Извора била веома често у прекиду. У једном импровизованом нападу горњозуничке десетине на агенте специјалне полиције Недићевог апарата ослобођен је Миодраг Николић.⁸⁸ Листа акција месних десетина овим није завршена јер је њихова активност, поготову на тлу свога места, одн. атара била разноврсна и може се рећи — богата.

Рад месних десетина био је тесно повезан са радом других органа и организација покрета. Чланови месног актива СКОЈ-а били су по правилу припадници месне десетине; ова је тесно сарађивала са месним одбором народноослободилачког фонда уколико је такав постојао; у акцијама су на челу десетина често били поједини партизани који су синхронизовали овакве акције и делатност одреда, као и теренски радници, чланови партијског руководства.

⁸⁸ ИА Зајечар: Оснивање оружане и друге акције месних партизанских десетина 1941., 1942. и 1943. године у Тимоку и Заглавку, мемоарски спис групе савременика.

У крајњој линији активност десетина била је у потпуности руковођена и контролисана од партијске организације.

Активност месних десетина је веома тешко падала окупатору и квислинзима. Квислиншки органи у заглавском и тимочком срезу (није утврђено постојање десетина у Будаку под бугарском управом), нису никад били сигурни да ли ће се и где појавити партизанска јединица и извршити напад. Евентуални планови квислинга о концентрацији већих снага на одређеном подручју би пропадали због, за њих, необјашњивих, дрских акција десетина у крајевима где је, сматрало се, »васпостављен мир и ред«. У већим подухватима одреду је много користило садејство често већег броја десетина, тако да је непријатељ остајао у уверењу да је број партизанских бораца већи него што јесте.

Месне партизанске десетине постају тако специфичне герилке јединице које су биле веома ефикасна форма партизанског ратовања под условима грубог окупаторског режима. Сем тога њихово постојање и деловање указује на релативну масовност покрета у заглавско-тимочком срезу.

Од почетка 1942. године чињени су напори да се ојача покрет у свим својим елементима на тлу зајечарског и нишког округа. Књажевачко подручје, као јужни део зајечарског округа преко кога су једино могле да крену пут севера партизанске јединице из Јужне Србије, у том смислу, имало је нарочити значај. У размерама зајечарског округа овде је покрет иначе био најразвијенији, међутим очито је био потребан снажнији импулс за деловање формација и организација НОП и на овом терену. У овом правцу видна су и настојања највиших руководства у Србији која су била живо заинтересована за развој покрета и на овом делу југословенског простора.

Извесно оптерећење за снаге покрета на књажевачком подручју заснива се на географском положају подручја које је имало слабе комуникације са већим делом Србије. Зато су имали тешкоће у међусобном комуницирању, како покрајински руководећи органи тако и локални органи покрета. Упутства, налоге и информације било је тешко слати подручним органима и институцијама којима је такође било тешко слати благовремене извештаје. Оскудност комуникација и комуникативних средстава је још теже падала с обзиром на непрестано онемогућавање сваких веза од стране окупатора и верних му савезника, квислинга. Уз то, у зиму 1942. било је толико много снега да је повремено читава Тимочка крајина била отсечена, јер се преко Тресибабе није могло ићи путем, а ређе и железницом, а приступ из правца Морава — Соко Бања или преко Честобродице био је претежно немогућ. Највише је у ово време кад су били лоши друмови била коришћена железница, једина која је ишла од Ниша преко Сврљинских планина и Тресибабе, али је ова била јако оптерећена, често ометана од снага покрета, а поред тога је контрола квислиншких недићевских власти и немачких органа била јака.

Упркос свим тешкоћама ПК КПЈ за Србију шаље сходно могућностима своје кадрове, поједине искусне партијске раднике који стижу до зајечарског округа и књажевачког подручја са задатком поспешивања напретка покрета, а пре свега у циљу боље организације Партије. Вероватно децембра 1941. из Ниша у базу за-

главско-тимочког партијског руководства у Горњем Зуничу долази Мија Станимировић Душко, занатски радник из Ниша. Њега је нишки ОК КПЈ послао као помоћ зајечарском ОК КП. Међутим, он се мало задржао на овом подручју јер је после неколико дана био у Неготину где јануара 1942. обнавља партијско руководство. Касније, током зиме, послат је Душан Пућа Сава, као појачање зајечарском ОК, али се он у овом округу мало задржао.

Због тешкоћа руковођења и комуницирања са партијским организацијама широм Србије, поготову због географске удаљености и изолованости Јужне и Источне Србије, формирано је покрајинско поверенство за Ниш, уствари за Јужну и Источну Србију. Овом руководством, подчињеном ПК Србије, оформљеном крајем јануара 1942. секретар је био Василије Буха Јова. Почетком фебруара он обавештава покрајински комитет да је железничка веза између Ниша и Тимочке крајине у прекиду због великих снежних наноса, те сходно томе »већ трећа недеља нема везе« са ОК КПЈ за Зајечар.⁸⁹ Ускоро потом Буха успева да се пребаци на терен зајечарског округа одакле је слао извештаје ПК КПЈ о стању у зајечарском округу. У писму од 21. фебруара пише: »Овде врше притисак за принудно узимање омладинаца у државну полицију и радну службу. Ми смо дали налог да се то онемогући на сваки начин. Већ увелико се крију и беже они који су одређени. Ми им саветујемо да иду у одред. Већина ће нас послушати. Расположење је на страни партизана, сви говоре, само чекају пролеће«. Процена секретара поверенства изгледа доста оптимистичка, донекле површна. Даље следи: »Ако имате неки материјал о колхозима пошаљите, јер се за то сељаци много интересују.

Ми ћемо овде са Бобием и осталим друговима предузети све мере да се овде развије и размаше већа активност, кроз акције за прибирање свих борбених снага за ослободилачку борбу.«⁹⁰ После једне седмице следи друго писмо Василија Бухе ПК-у послато крајем боравка у округу или непосредно по повратку у Ниш: »Опширно сам разговарао са Бобием и осталим друговима о свим проблемима и задацима. Изгледи су да ће они изнапредовати у сваком погледу. Ојачаће одреде и акције. Прошле недеље су у свим селима и местима двају срезова исписане сада актуелне пароле. То је имало добар утисак код широких народних маса. Месне десетине разоружавају четнике и спаљују архиве.«⁹¹ Ова начелна процена важи и за књажевачко подручје, а два среза где су ноћу исписиване пароле јесу, управо, тимочки и заглавски.

Нишком покрајинском поверенству били су подређени, поред лесковачког, нишки и зајечарски ОК КПЈ. Нишки окружни комитет је чинио велике напоре како би развио покрет на територији под бугарском управом, у нишавском срезу. Међутим у Буцак се тешко продирало, па се може констатовати да је у овом малом региону покрет континуирано деловао, али још увек slabим интензитетом, знатно слабијим него ли у заглавско-тимочком срезу. Услови деловања Партије постају комплекснији бугарском окупацијом

⁸⁹ Извештаји од 2. и 9. II 1942., АС — ПКС — 68.

⁹⁰ АС — ПКС — 78.

⁹¹ Зборник НОР, I, 3, с. 91.

дела Србије јануара 1942. а то значи читавог лесковачког, нишког и зајечарског округа (с изузетком најсевернијег дела у Подунављу). У складу са упутствима Централног комитета, као и ПК КПЈ покушало се утицати на бугарске војнике који су дошли као окупатори.

Интересантан је документ намењен бугарским војницима потписан од »четника нишавског одреда, бораца за слободу српског народа«, мада је он, углавном, дело нишког Окружног комитета и Покрајинског поверенства КПЈ. Употребљен је термин »четници« зато што су партизани у бугарској као и у светској јавности били познати под тим именом. Тај проглас објављен на бугарском језику марта 1942. гласи: »Бугарској војсци — бугарским војницима и официрима — радницима, сељацима и слободољубивим грађанима Бугарске.

Виши руководиоци на челу са немачким слугом царем Борисом, настоје да вас још обмањују, да вас баце у ужасе рата против ваших сопствених интереса. Они вас лажу да ви стварате »велику« и »уједињењу« Бугарску. Уверавају вас да ви носите слободу Македонији и другим покрајинама. Све је то лаж. Македонија продужава да буде у ропству, као што је било и раније; и сада као и раније она је безобзирно опљачкана и угњетена. Македонци продужавају да се боре за истинску слободу и независност македонског народа... Али ми знамо да се и бугарски народ у лицу својих најбољих синова подигао у свети ослободилачки рат против немачког окупатора и његових бугарских слугу — народних издајника. У редовима српских четника (партизана — примедба аутора) има бугарских војника, који знају да само борбом против фашизма може да се користи свом народу и целом човечанству. Заједно са нашим четницима (партизанима — примедба аутора) они наносе ударе фашистичкој орди и њеним слугама у нашој земљи... Да објединимо наше борачке снаге против општег непријатеља. Да будемо достојни наше херојске руске браће, који дају тако велике жртве пре свега за спас свих Словена, а потом и за спас целог човечанства!²²

За разлику од нишавског среза, где није било систематског рада, у заглавско-тимочком срезу, упркос осцилацијама нормалним за постојеће прилике, видне су биле константне манифестације НОБе, као и мрежа битних институција покрета. Мада је ОК КПЈ зајечарског округа деловао у непотпуном саставу, ове зиме на тлу заглавско-тимочког среза је константно постојало среско руководство Партије. Почетком 1942. године деловало је руководство у саставу Добривоје Божић, Милорад Бисић ученик и Вукашин Драгутиновић.²³ Извесно време је члан овог руководства био Видојко Јеремић, који је од почетка 1942. по задатку боравио у Андрејевицу. Ово руководство је радило до априла када је формирано среско поверенство за заглавско-тимочки срез на иницијативу Мије Станимировића. Према мемоарским документима за секретара долази

²² Централен партиен архив Софија — фонд 87 — опис 1 — архивска јединица 1. Цитат је овде дат слободним преводом оригиналног документа из овог архива ЦК бугарске партије. Иначе овај документ на српско-хрватском језику објављен је у Журнику НОР, том I, књига 3.

²³ АС — МОКЗа — 30, с. 55.

Драгољуб Радисављевић, звани Станко Бели, ученик из Рготине, а чланови су Добривоје Божић и Милорад Бисић. У оваквом саставу поверенство је кратко функционисало, јер већ у мају или јулу секретар поверенства постаје Божић.⁹⁴

Почев од ове године примећују се извесне нове методе у раду Партије. Због великог губитка у кадровима, још више се инсистирало на конспиративности. Партијске ћелије су мале, бројећи обично по три члана, а са њима би у вези био само одређени друг из надлежног руководства. До ширих састанака није могло више да дође. Они су, у принципу, одржавани у присуству свега 3 или 4 човека. Тиме је знатно смањена могућност већих провала и разарања организације.

Чланови средњег руководства одн. поверенства Партије имали су јасно одређене и територијално разграничене задатке. Један члан поверенства, конкретно Божић, у одређеном временском периоду држао је све партијске ћелије и пунктове, те партијске организационе послове, на територији Заглавка, док је други члан поверенства Бисић истовремено држао подручје тимочког среза, а трећи члан западни део заглавског среза. Одлазак неког од чланова овог руководства у одред повлачио је за собом замирање рада док не би био кооптиран који други комуниста.

Партијских ћелија је било у више места заглавско-тимочког среза као и самом Књажевцу. Постојеће ћелије познате с јесени и краја 1941. наставиле су са радом и у овом периоду уз извесне промене. Један, додуше мањи број другова је отишао у одред, а неколико је страдало приликом хапшења и репресалија.

У Буцаку није било партијских, као ни скојевских организација. То се може тврдити с обзиром да о постојању тих организација нема оригиналних докумената, а, поред тога у мемоарским изворима тврди се да ове зиме као и у пролеће у читавом нишавском срезу није било организације КПЈ и СКОЈ.⁹⁵

С обзиром на кадровска померања и одласке другова у одред, скојевска руководства доживљавала су промене. Према мемоарским изворима првих месеци 1942. деловало је средње руководство СКОЈ-а у саставу: Вукашин Драгутиновић, Добривоје Божић и Милорад Бисић, а у извесном периоду и Тиса Миленковић. Препоставља се да је члан овог руководства био и Момчило Спасић. То руководство је било надлежно за читав заглавско-тимочки срез, дакле до Малог Извора на северу. Међутим, касније, можда у рано пролеће, у Јелашници, на иницијативу тадашњег члана ОК КПЈ Душка Пуђе, образовано је друго поверенство надлежно само за тимочки срез; секретар је био Витомир Раденковић, а чланови Видојко Јеремић, Богољуб Ристић и Љубомир Ганић. Судећи по томе у Партији се изгледа мења концепција о једном заглавско-тимочком срезу. С обзиром на напредак покрета и ширење његове партијско-скојевске мреже, заглавско-тимочки срез се раздваја на два среза заглавски и тимочки са границама које су вероватно биле подударне са традиционалним разграничењем у дотадашњој

⁹⁴ ИА Зајечар: Реконструкције, срез тимочки, мемоарски спис, с. 5-6.

⁹⁵ АС — МОКПт — 12 и 11.

администрацији грађанске Југославије. У раду Партије срезови су били дељени на рејоне, заглавски на три таква рејона, за која су били задужени поједини чланови поверенстава.*

У Књажевцу је постојала студентска скојевска група или актив којом је руководила Олга Чукић, члан КПЈ, а чланови су били Љубинко Бисић, Нада Бисић и Аца Стојановић. Постојала су два или један актив радничке омладине, којим је руководио Тиса Миленковић, са члановима — Славко Пешић, Славољуб Станковић, Града берберин и други чија имена се тешко могу утврдити. У рударској школи је деловала група или актив са којим су држали везу др Радивоје Савић и Радисав Миленковић.

Најјачу организацију СКОЈ је имао у књажевачкој гимназији. Ова средњошколска институција била је ванредно погодна за развој напредних идеја, конкретно марксистичке мисли, што је у вези са непосредним опредељењем, може се рећи, већине средњошколаца према НОП и курсу КПЈ. Дobar део омладинаца, и то по правилу најбољих ђака, био је обухваћен радом у активима којих је укупно било пет. Поред тога, велики део омладинаца прихватао је прогресивну оријентацију и на извесан начин био укључен, одн. повезан са покретом. Ван ове прогресивне оријентације била је мањина средњошколске омладине, делом незаинтересовала за политичка збивања уопште, а делом на линији националистичких схватања. Опет, по извесном правилу, са изузетцима, то су били слаби ђаци, обично ниско развијене друштвене свести.

Скојевских актива, група или упоришта, било је у већини села. У заглавском срезу скојевски актив је постојао у Радичевцу у коме су били Николије Јевтић Бравар, Видоје Вељковић Груја, Чедомир Милићевић и још два омладинца који ће касније да изгубе оријентацију и потраже уточиште у четницима Драже Михаиловића, Светозар Јоцић и Бошко Стојановић. У Шарбановцу је пункт чинио Власта Милошевић, а у Потрчању Славко Милadinовић. Јаки скојевски активи деловали су у Горњем Зуничу и Црвeњу.⁷⁶ Чланови актива у Горњем Зуничу су били: Момчило Милосављевић, Чеда Божић, Борко Радисављевић, Мија Живковић, Новица Урошевић, Лазар Јеленковић, Бошко Живковић, Радојица Богдановић и Живојин Јовановић Шиц.⁷⁷ У Доњем Зуничу актив чине Слободан Миленковић, Љубиша Јеленковић, Обрад Михаиловић, Бранислав Милошевић, Станимир и Драгољуб Алексић. Берчиновачки актив су чинили Чедомир Миленковић, Будимир Милутиновић и још два или три члана. У Локви је члан групе био Добривоје Љубимировић са неколико омладинаца чија имена нису позната. То важи и за групу у Штипину чији је члан био извесни Радиша. У Васиљу је вероватно постојала група — актив чији је члан Љубинко Антић. Групе-активи постојали су и у Булиновцу, Орешцу и Ргошту у којој су били неколико омладинаца међу којима Сава и Драгиша учитељ. Пунктова, а можда и група морало је бити у још неколико села, али је то тешко реконструисати.

У тимочком срезу свако село, изузев Мањинца, имало је скојевски актив. Пошто од 16 села 5 не припадају књажевачком под-

⁷⁶ ИА Зајечар — реконструкција, срез тимочки, с. 14 и 16.

⁷⁷ Исто, с. 14-16.

⁷⁸ Драгојло Милић: Горње Зуниче, Нови Сад, 1966, с. 68.

ручју то значи да је актива било у 10 села, као и у варошици Андрејевцу. У Ошћану актив су чинили Бора Михаиловић, Јован Илић, вероватно Мија Стојановић, уз још два или три члана. У Новом Кориту је актив обновљен 5. јануара 1942. на иницијативу Милорада Бисића, а његови су чланови били: Илија Петковић Лина, Владимир Савић Стрелац, Пера Јовановић, Бранко Јовановић, Владимир Алексић, Аца Симоновић и Ратко Костић. Из трновачког актива познат је Радан Младеновић, из дреновачког секретар актива Раде Ристић, а актив СКОЈ-а у Јелашници имао је 8 омладинки и омладинаца: Новица Маринковић, Драгослав Јовановић, Горица Маринковић, Милка Петровић, Босанка Симић, Вера Дамјановић, Брана и Чедомир. У бројном активу у Кожељу истицали су се Радомир Милићевић Керефека и Влада Вељковић.⁹⁹ Овим нису набројани сви активи, групе, упоришта СКОЈ-а, као и њихови припадници, јер је под условима оваквог тзв. илегалног рада немогуће све идентификовати. Поготову што се ситуација, у условима једног динамично вођеног рата, брзо мењала изазивајући немале промене.

За рад на терену овог подручја и, уопште, за покрет од значаја је организовано бекство велике групе учесника НОП из нишког логора где су били смештени и многи људи из заглавског и тимочког среза. Подухват је планиран и изведен у кругу логора када је нешто преко 100 затвореника 12. фебруара побегло ван жица.¹⁰⁰ Од тог броја око 40 антифашиста није ухваћено и она су се одмах укључили у покрет било као политички радници на терену или као борци партизанских одреда. Један број ових је успео да се пребаци до књажевачког подручја, а део се укључио у Сврљички, Озренски или Књажевачки НОП одред.

Народноослободилачки одбори фонда, формирани минуле јесени, наставили су рад под измењеним околностима у зиму и пролеће 1942. Састав ових органа се, природно, мењао али не у толикој мери какав је случај са елитним институтима НОП. Припадници одбора фонда нису били на мети окупаторско-квислиншког терора као скојевци или партијци.

У Књажевцу су, сходно приликама, деловала два одбора фонда. У одбору за доњи део града били су Миле Бошковић, Боривоје Костадиновић, Лаза Костадиновић, а у одбору за горњи део вароши Радисав Миленковић, Боги Марјановић и Прока Милкић.¹⁰¹

У Штипцима је постојао одбор фонда, али се од његових чланова савременици сећају само Радише, који је потом учлањен у Партију. У Потркању одбор су чинили Васа Милановић, Младен Николић и Веља Михајловић кмет, у Радичевцу су у одбору били Станимир Цветковић и Видоје Митић, у Берчиновцу — Милан Томић Кочан, Воја Аранђеловић и Вукашин, у Локви — учитељ вероватно Првул Димитријевић, поред неколико другова, у Ргошту Ратко Ристић и још неколико чланова, а у Горњем Зуничу Драгутин Милосављевић, Божидар Курџон, Јеленко Алексић, као и Бошко Живковић Кукавица. Постојао је одбор још у Доњем Зуничу, а вероватно и Бучју, где је постојала техника НОП. Њих је било још у Жлну, Црвењу, Штрбцу и Жуковцу.

⁹⁹ ИА Зајечар — Реконструкција, срез тимочки, с. 14-15.

¹⁰⁰ Извештај команде жандармерије Недићевог апарата од 23. фебруара 1942., Зборник НОР, I, 3, 340.

¹⁰¹ ИА Зајечар — Реконструкције, срез заглавски, с. 12-13.

У северном делу књажевачког подручја који припада тимочком срезу мрежа одбора фонда (за помоћ) била је гушћа. За Краљево Село и Андрејевац радио је један одбор помоћи чији су чланови: Виден Стојковић, Љугче Ганић, Јова кмет и још неки. У Јелашници је одбор деловао у саставу Видоје Пешић (председник), Јевта Динић, Михајло Петровић, Милорад Вучић и Вукадин Вучић Дине. Дебелица је такође имала активан одбор са члановима — Влада Миљковић Мирослав, Велимир Јовановић, Милутин Божиновић, Живојин Николић, Јанаћко Станојевић, Светислав Станојевић Тиле, Драгољуб Смиљанић и Петар Смиљанић. Мањички одбор деловао је у саставу: Риста Илић, Ранђел Илић, Вукашин Милић, учитељ, као и Бане, Гоја, Миле и Голуб (презимена неутврђена), а Кожељски — Бора Јовановић, Влада Динић и још неки. Вероватно да је одбор повремено радио у Јаковцу, Дреновцу и Ошљану, а у Новом Кориту састав је био овакав: Петар Петровић Тиле, Милош Костић, Петар С. Јовановић, Војислав Живковић и Дојчин Борђевић (Петровић и Костић касније ће постати равнаторци).

Одбори фонда су деловали управо у смислу назива који су добили у народу. Као прави одбори за помоћ читаву делатност су усмерили на материјалну помоћ партизанској војној сили. Скупљали су оружје: пушке, пиштоље, бомбе, по који пушкомитраљез, затим муницију за ово оружје. Све је то скривано у склоништима и касније пребацивао у партизанске јединице, одреде или месне десетине. Набављани су и разни делови опреме и друге ствари потребне партизанима, па и теренским радницима. Прикупљана је или организована израда предмета обуће и одеће, нарочито вунених чарапа и цемпера, опанака и ципела итд. Обично је један члан одбора био задужен за набављање санитетског материјала. Прикупљане су намирнице и предмети широке потрошње потребни партизанским борцима, а посебан значај имало је прикупљање новца.¹⁰²

Одбори су се, поред тога, старали о појединим породицама чији су храниоци похашшени, или су, сами, у сарадњи са месном десетином или групом скојеваца, организовали смештај и опскрбу рањених бораца и теренских радника.

Одбори су били састављени од 3, 4, 5 па и више чланова који већином нису били комунисти, али су деловали по задацима постављеним од партијских актива и руководстава. У њима су били ангажовани угледни и популарни људи у својим срединама, који су својим деловањем у овим одборима потврђивали чињеницу о масовном учешћу народа у НОП.

Одбори фонда су остали са карактеристикама постојећим још од јесени 1941. године. Међутим, њихова делатност се нешто мало изменила тако што у овој години они обављају послове који делимично имају шире оквире деловања. Одбори издају објаве, одн. упутства становништву, апелују или налажу да се бојкотује одлазак на рад у Немачку или Бор или идеја о »националној служби рада« којом квислинзи пропагирају националну експлоатацију. Ипак, обележја самосталнијег, одн. ширег рада у смислу органа који

¹⁰² Исто, с. 20-22, АС — МОКЗа — 30, с. 66-9.

одлучује на одређеном терену била су тако мала да одборе фонда не можемо ценити као органе власти.

Према извесним мемоарским изворима одбори фонда су прерасли у народноослободилачке одборе у три насеља књажевачког подручја током 1942. године. То су прво одбор у Ргошту, затим у Јелашници и један одбор у Књажевцу, који су чинили Боги Марјановић, Прока Милкић, Веља Милојевић, а можда и Миле Бошковић.¹⁰³ Наводно формирању народноослободилачких одбора претходило је упутство добијено од Главног НО одбора (или Главног штаба?) за Србију, где се инсистира на томе. Међутим, ове одборе, с обзиром на делокруг рада који су имали, можемо сматрати још увек одборима фонда, који намеравају да обављају послове органа власти. Тај процес прерастања одбора фонда у одборе власти тећи ће кроз највећи део времена читавог НОР.

У овом зимском периоду, и поред делимичног одсуствовања сталне партизанске јединице са терена књажевачког подручја, покрет се у свим својим битним облицима развијао, чиме се развијају и гранају сами ти облици. Крајем зиме стварају се повољнији услови за јачи размах НОП који је видан почетком пролећа 1942. године. Успеси покрета на овом терену су тим значајнији када се има у виду да је осека захватила велики део Србије ове зиме, па пример на тлу Ужичке Републике, дакле у Западној Србији, затим Шумадији и северним деловима покрајине. НОП се јаче манифестовао у Јужној Србији, а књажевачко подручје, са релативно развијеним облицима покрета, имало је да послужи као погодан терен за поновно јачање НОБ у северним крајевима, ка Подунављу.

Политика терора и експлоатације окупатора и квислинга

Од почетка 1942. године окупаторско-квислиншки систем се употпуњује да би током ове године достигао своје највеће форме. Књажевачко подручје је у пуној мери било притиснуто разноврсним облицима тога система, што је народ веома тешко подносио.

Немачки окупатор се налазио на врху ступњевите пирамиде окупаторско-квислиншког система. Ситуацију на окупираном подручју, у немачкој окупационој зони диктирали су немачки органи, којима су били хијерархијски потчињени сви остали органи, институције и формације на овој територији. Ову несумњиву и неоспорну чињеницу треба узети условно у том смислу што су Немци непосредно или преко својих савезника и сарадника могли да спроведе своју власт колико је то реално било могуће. Ту власт ограничавало је деловање снага НОП које је подржавао велики део народа, додуше с извесним осцилацијама сходно односу снага. Уколико се покрет успешније развијао утолико је отпор народа окупаторској власти био већи и супротно - окупаторске мере и реквизициони захтеви би имали већег ефекта, када је народ био незаштићен.

Квислиншки апарати, њихова руководства, прецизније речено, упињали су се да убеди масе да је њихово постојање у интересу

¹⁰³ ИА Зајечар — Реконструкције, тимочки срез, с. 22.

народа. Међутим, не само мноштво документа различитог порекла, већ и општи поглед на чињенице и ситуацију на терену, јасно указују на чак строго подчињен однос свих квислинга у односу на немачке органе. Ово у потпуности важи за територију заглавског и тимочког среза у саставу немачке окупационе зоне, али не и за Буцак који је, као и добар део Јужне Србије, био под управљањем фашистичких бугарских органа. На тој територији бугарске фашистичке власти су организовале сав политички и јавни живот. Месни српски живаљ је све то тешко прихватао. Никакве српске квислиншке, одн. националистичке организације, институције нису иза нове границе имале никакву могућност деловања. Уосталом, квислинзи, одн. националисти, а законитости овог великог рата су управо поистовећивале националисте са квислинзима, нису имали дозволу да делују на тлу под бугарском управом. Немачке власти су регулисале могућност деловања, развоја па и елементарно постојање свакој националној пактирајућој, колаборационистичкој, значи националистичкој организацији на тлу своје окупационе зоне.

Међутим, од средине јануара 1942. ситуација се утолико мења што немачки окупатор није једини окупатор у великом делу Србије. Немачке војне и полицијске снаге нису биле знатне на територији књажевачког подручја, као и доброг дела Србије. Због великих потреба за војним снагама на источном фронту, немачке трупе бивају замењене трупама савезничке Бугарске. Око 12. јануара бугарске војне јединице улазе и на тло књажевачког подручја. Овим се ситуација није битно променила, јер је немачки окупатор остао једина суверена сила у својој окупационој зони у Србији. Бугарске трупе су само допуњавале окупаторски систем, играјући улогу помоћне окупационе војске која је доста зависила од немачких команданата и органа власти. Штаб I бугарског окупационог корпуса био је смештен у Нишкој бањи са командантом, генералом Асеном Николовим на челу. У свим већим местима Источне, Јужне и средњих делова Србије размештају се и стационирају бугарске трупе.

Бугарске трупе су имале свој гарнизон у Књажевцу, а поред тога, мале војне јединице биле су распоређене дуж железничке пруге Сврљиг — Књажевац — Зајечар. Према наређењу немачких власти грабени су бункери, дуж железнице на одређеним растојањима, у којима су се утврдили бугарски војници спремни да се боре против партизана који су смишљено угрожавали саобраћај у служби окупатора. На овом подручју, од Миљковца до Селачке реке, поред пруге, било је подигнуто десетак бункера, обично на осетљивим местима где се очекивао напад. Поред тога, бугарске трупе су обезбеђивале рудник Подвис, а повремено и Добру Срећу код села Вине. Према квислиншким документима, склопљен је споразум између недићевских власти и бугарског корпуса о практичној подели терена ради заједничке борбе против НОП. Услови, такви споразуми су сачињавани под контролом, и по налогу немачких окупаторских власти. Део једног документа, вероватно из марта 1942. састављеног у Недићевој администрацији, гласи: »Са бугарским војним властима споразумели смо се да њихове трупе поседну градове и чувају објекте на комуникацијама, а наши ће четнички добровољачки одреди да се боре са комунистима по

планинама и брдима и служити као потребне јединице по селима и оним зонама где се највише осећа присуство и кретање партизана.¹⁰⁴

Квислиншке формације од почетка ове године доживљавају извесне трансформације. Пре свега, мења се административна подела окупираних Србије. Укидају се бановине, а оснивају окружна начелства којима су била подређена среска начелства. Од пове 1942. године начелство заглавског и начелство тимочког среза шаљу извештаје зајечарском окружном начелнику, уместо Банског управни Моравске бановине која је заувек нестала.

Пошто су се жандармеријске станице одн. јединице показале слабе, недовољне и слабо покретљиве за борбу против партизана почетком ове године се приступа образовању нових војно-политичких јединица названих Српском државном стражом. Негде у марту ова нова формација добија своју физиономију јачајући на рачун жандармерије која је одиграла своју контрареволуционалну улогу, као и четника Косте Пећинца. СДС се делила на градску, пољску и граничну стражу, од којих су на тлу књажевачког подручја биле размештене само пољска и гранична стража. Поред старе бугарске границе на Старој планини и нове, уствари демаркационе линије према Булаку, редовно ће бити преко сто припадника граничне страже све док нису тек у јесен 1943. највећим делом припојени равнорским четничким јединицама. У Књажевцу и Андрејевцу су постојале среске команде СДС, потчињене окружној команди у Зајечару.

Од почетка ове године умањен је значај четника Косте Пећинца. Четнички одреди се делимично осипају, јер је тенденција окупатора била да пружи подршку Недићевом апарату који се лако могао контролисати из Београда. У 1942. години у начелу постоји у сваком срезу по један срески четнички одред који бива све више потчињен Недићевом апарату, а мање старом војводи и квислингу Кости Пећинцу. Део тих четника се редуцира на тај начин што се неки четници привремено или, потом, потпуно распуштају кућама, а изванредан део прихватају јединице Српске државне страже.

Да би се квислиншке формације објединиле и подчиниле једном врху са фигуром Милана Недића створен је појам Српске оружане силе коју чине Српска државна стража, Пећанчеви четнички одреди и Српски добровољачки корпус, уствари формација српске фашистичке организације Збор Димитрија Љотића. Српски добровољачки корпус није оперисао на тлу књажевачког подручја, мада су његови делови коришћени на територији сврљашког среза, где је повремено са њима ступао у борбу поред Сврљашког и Књажевачко-бољевачки, одн. Књажевачки одред, негде у фебруару и марту 1942.

Иначе, организација Збор у књажевачком подручју није имала својих огранака. Познато упориште ове организације је Драгољуб Крстић, ученик. Када је убијен акцијом горњозуничке месне десетине код њега је пронађен списак са 21 именом, али је то свакако била замишљена група људи од којих је ваљало, по прег-

¹⁰⁴ Зборник НОР, I, 3, с. 426.

поставци Крстића, направити збораше. Нема никаквих других знакова о постојању зборашке организације, чак ни групе у том смислу одређених личности.

У зиму, нарочито у пролеће 1942, водили су смишљену пропаганду надлежни органи Недићевог апарата. Из Београда су слата упутства и обучени инструктори пропаганде који су уз помоћ окружног начелства у Зајечару и среских начелстава водили систематску пропаганду антикомунистичке и квислиншке, па и профашистичке и пронемачке садржине. При овим начелствима постојала су специјална одељења за пропаганду са референтима.

Марта и априла Србијом крстаре Недићеви људи са специјалном мисијом одржавања конференција са народом и процене рада квислиншких локалних органа. Тако је почетком марта специјални изасланик обишао заглавски срез. Наводно у неколико места за суседна села одржане су конференције којима је присуствовало укупно 6.000 људи. Изасланик је говорио да народ »треба да буде миран, да обрађује своја имања, да не слуша стране агитаторе, да гони комунисте и њихове пријатеље, те да не даје окупаторским властима никаквог повода за кажњавање.« Потом се додаје да је све то учињено »у смислу добијених упустава«. ¹⁰⁵ Сличан извештај је послао »повереник Председништва владе за срез тимочки«, који је »од стране Одељења за пропаганду Председништва владе« упућен у срез тимочки да би »на конференцијама грађана објаснио народу догађаје у свету« а по упутству добијеном од шефа опште пропаганде др Прокића.

У овим извештајима, тенденциозним, са много похвала Недићевој влади и политици, говори се, поред осталог, о лошем држању и непопуларности четника у народу. ¹⁰⁶ Брижљивом анализом уопште квислиншких докумената може се доћи до корисних података непосредно из писаних текстова или тзв. читањем између редова. Тим пре што је писана грађа о Народноослободилачком покрету стварана под посебним условима илегалног рада и чувања своје документације.

Богата изворна грађа разнородног порекла пружа велике могућности за реконструисање збивања Народноослободилачког рата. Поред тога, омогућена је историјска анализа других појава и збивања, која често корелативно надовезују и детерминишу у мањој или већој мери сам феномен револуције.

Крупна збивања, као априлски рат, распарчавање земље, при чему је чак и ово јединствено подручје подељено, окупација са политичком геноцида, токови ослободилачког рата изазвали су знатна демографска померања и социолошке трансформације. Књажевачко подручје је изгубило део свог становништва зато што је дес војника југословенске војске био у заробљеничким логорима, углавном у Немачкој. Према извештајима среских начелника са подручја, одн. из заглавског и тимочног среза у заробљеништву је читаво време рата провело око четири хиљаде становника, мушкараца у најактивнијим годинама. ¹⁰⁷ Само се мали део ових вратио

¹⁰⁵ Извештај „Председништву владе“ од 18. марта 1942., АВИИ — Нда — 3 — 2 — 20.

¹⁰⁶ Извештај од 8 априла 1942., АВИИ — Нда — 3 — 2 — 56.

¹⁰⁷ Исто.

током рата из заробљеништва у домовину. Војници бивше југословенске војске из Буџака су пуштени кућама, јер су сматрани припадницима бугарског народа. Појединци из заглавског и тимочког среза су избегли заробљеништво тако што су се декларисали као Бугари.¹⁰⁸

Подручје је поднело губитке становништва, такође најактивнијег, и на тај начин што су многи одвођени на рад у Немачку или Борски рудник. Прве ратне године тај број је био сразмерно мали, али је знатно увећан почев од 1942. године. Производња у Борском руднику у лето 1941. није била обновљена. Производња је обновљена тек у јесен 1941. али су радни капацитети били мали. Тек од почетка 1942. године продукција бакра и злата нагло расте, што је изискивало потребу за радном снагом. Много мушкараца па и жена окупатор је, уз помоћ квислинга, отерао или под нерегуларним условима врбовао за рад у Борском руднику или у немачкој индустрији.

Демографска слика подручја се донекле мења и приливом избеглица који пристижу већ крајем пролећа и у лето 1941. Углавном то су Срби из Македоније и дела Јужне Србије које присваја Бугарска, затим са Косова бегунци пред терором албанских националиста, најзад из Босне која је постала део Независне Државе Хрватске. Ових је било релативно мање због географске удаљености. Према подацима заглавског среског начелства крајем септембра, у срезу је било 900 избеглица од којих је 700 смештено у Књажевцу, а 200 по селима, а према извештају с краја новембра у овом срезу је било око 1.000 избеглица.¹⁰⁹ Ова чињеница представљала је још једно екстремно оптерећење на ишче тешко експлоатисано становништво Заглавка и Тимока. Тај проблем није познат на територији Буџака. Прилив избеглица се наставио нешто мало и 1942. а укупно их је могло бити на тлу заглавског и тимочког среза око 1.500.

Велике промене се одигравају на плану економског развоја, боље речено битисања. Животни стандард драстично опада у свим видовима. Још прве године велика је несташица намирница, колонијалне робе, предмета широке потрошње, као и индустријске и друге робе. Окупатор је присвајао сва добра на окупираној територији не марећи за норме међународног права. Тиме се може објаснити опште погоршање животних услова. Самим тим настаје период општег привредног застоја. Оштећени погони у априлском рату обнављају рад, али је производња била умањена. Део производње, потребне немачкој војној сили, био је форсиран, а запостављана привреде која се тицала егзистенције становништва. Међутим, снаге НОП су од почетка деловале у смислу онемогућавања окупатора у експлоатацији земље, одн. становништва, поготову је тежиште борбе било на виталним привредним објектима.

У питању је било само неколико рударско-индустријских објеката, будући да је индустрија у подручју, уочи рата и током окупације, била веома слабо развијена. У Књажевцу је постојала мала

¹⁰⁸ Познати комуниста Миодраг Николић из Горњег Зунича се декласирао —као Бугарин и тиме избегао заробљенички логор.

¹⁰⁹ АВИИ — Нда 28 — 1 — 36 и 37.

фабрика цигле и црепа, као и фабрика за прераду коже («табана») са свега 10 до 20 радника чијом је производњом у току окупације руководио немачки стручњак. Већи значај су имали рудници каменог угља од којих је Треснбаба после рушења од стране партизана заувек затворена. Добру Срећу и Подвис, мада често нападали, добро су чували и поправљали окупатори. Камени угаљ у непосредној близини највећег мајдана бакра у Европи — Борског рудника био је од животне важности за Немачку.

Политика планске привреде коју је измислио немачки окупатор а спроводио квислиншки врх, недићевски апарат, имала је за циљ да подмирује потребе немачке војне машине. Квислиншке власти су у својој пропаганди доказивале народу да је таква политика, тзв. дириговане привреде била у интересу српског народа. По њој је плански одређивано шта ће се све производити, у ком смислу ваља предузети све претходне радње. Најактуелнија је била, разумљиво, пољопривреда која је у овом подручју од давнина доминирала. Недићевске власти су налагале сељаштву шта треба сејати и то на што већој површини како би приноси били већи. То је одговарало окупатору, јер су његови намети били огромни, чак у толикој мери да је становништву остајало недовољно за исхрану или му је све одузимано. Сељак је опстао зато што је довијајући се пружао отпор експлоататорској тежњи окупатора. У томе му је велики савезник био НОП. Окупатор, уз свесрдну помоћ домаћих колаборациониста, није никад успевао да у потпуности реализује планирану реквизицију у пољопривреди, као ни експлоатацију рудника и индустријских постројења. Ипак су, с друге стране, велике количине жита, поврћа, вина, воћа, коже, стоке и сировог меса, масти, руда, дрва и других производа, као и много заплешених, одн. опљачканих предмета одвежени и у Немачку. Окупатор, који је овде држао власт увек малим снагама, у овој безобзирној експлоатацији успео је захваљујући квислинзима, који су у свему били реализатори немачке политике.

У складу са налозима немачког команданта Србије, који је био највиша власт у Србији, ако апстрахујемо снаге НОП, квислиншки највиши органи са фиктивном влашћу доносе прописе најчешће називане уредбама које системски уређују питање тоталне експлоатације ове покрајине. Таквим уредбама су формиране и одређен делокруг рада централа за поједина природна добра или производе, као што су биле централа за угаљ, централа за дрво, централа за стоку итд. Делатност ових централа није била обезбеђење равномерног коришћења основних животних потреба у Србији већ су ове институције биле сабирни центри тих битних животних артикала за потребе огромног немачког војног апарата.

Тешко је направити разлику или границу између експлоатације и бруталне пљачке коју је немачки окупатор изводио на овом подручју. Немачки војници су у пролазу кроз насеља врло често отимали од месног становништва прехранбене и друге ствари до којих би дошли. Залажење у сеоска дворишта, одузимање живинских јаја на лицу места, те разбојничко отимање (тешко је наћи други израз пошто се овакво понашање не може подвести ни под какве норме међународног ратног права) других предмета исхране запамтиће становништво као једну од мучних карактеристика нацистичког угњетавања. Разноврсно израбљивање доводи народ до

крајње материјалне беде која ће током зиме и пролећа угрозити основе егзистенције. То стање ће се још више погоршати и трајати до краја рата.

Недостатак животних намирница или основне робе изазвао је појаву контрабанде која ће временом бити већа. Канали контрабанде ишли су преко овог подручја, одн. преко појединих тачака на граници, дуж Старе планине. Из Бугарске је овим путем пребациван изванредан контингент виталних производа као соли, шибица, петролеја, шећера итд. и то из белограчишког и берковичког срца («околије».¹¹⁰ Касније је петролеј стизао из Румуније преко Кључа и Крајине.

Најтежи вид експлоатације био је принудно коришћење радне снаге коју је окупатор обилато и безобзирно користио. Врбовање што већег броја људи и жена било је праћено пропагандом, карактеристичном за фашизам, базираном на лажним аргументима. Нема или нису сачувани документи из којих се може сазнати колико је људи са подручја отишло на рад у Немачку. Још већи број људи је био принуђен да оде на рад у Бор, а тај је број растао током 1942, 1943. па и 1944. године. Поред тога људи су терани на рад у угљенокопе по потреби, а радници из рудника нису смели напуштати или мењати радно место. За поправку путева или других објеката од интереса за окупатора често је примењиван кулук, скорс заборављен у народу још од времена турске владавине.

Колико је експлоатација од стране немачког окупатора извођена безобзирно сведочи и чињеница да је немачка марка неоправдано валоризована веома високо. Сваки немачки војник је могао куповати робу, и плаћати новцем који практично није имао вредности. Касније, у другој половини рата, повучена је немачка марка из оптицаја, али је тзв. Недићев динар већ толико девалвирао да му је реална вредност била веома мала.

На територији под бугарском управом ситуација је била унеколико другачија. Немачки окупатор начелно није имао приступа у овакве «бугарске» крајеве као што је био Буцак, мада је читава Бугарска била политички потчињена и економски коришћена од Немачке. Како се општа ситуација током рата погоршавала стање у Буцаку било је све лошије. Терор према становништву које је пружало отпор бугаризацији био је све оштрији, несташица основних животних производа све израженија. Изразито пасиван Буцак није могао да буде интересантна мета експлоатације, али је зато експлоатисана радна снага. Млади људи су приморавани да одлазе на рад у Бугарску што је веома тешко падало мештанима. Зато долази до пребегавања дела становника у Србију, обично омладинаца.¹¹¹

Терор окупатора и квислинга погодио је све крајеве, одн. сва насеља подручја и све слојеве становништва. Тешко је испитати и утврдити који су делови живља овог подручја били изложени жешћем терору. Ипак је, изгледа, терор више погађао село, а глад је теже погађала градско становништво, мада је економска

¹¹⁰ Више документа бугарске полиције говоре о овој појави; извештај белограчишке среске полицијске дирекције врачанској обласној управи 19. V 1942. итд. ОДА Видин — 21 — 2 — 34 (лист 25) и 29.

¹¹¹ ЦДИА Софија — 370 — 1 — 1299, с. 27-9.

експлоатација, одн. брутална реквизиција веома оптерећивала пољопривредно становништво. У села, што ће касније бити све чешића слика, долазе људи из града у потрази за храном и огревом. Поред тога приметно је вршљање појединаца, често дошавших чак из Ниша, који су се бавили тзв. црном берзом. Ова недозвољена трговина је само нужна последица постојећег стања. Хапшења напредних људи, батинање, одвођење у логор, терор страха и све тежа несташица основних животних намирница биле су појаве које су се све јаче и болније изражавале на територији књажевачког подручја.

Успон НОП у пролеће 1942. године

Квислиншки и немачки документи изражавали су бојазан да ће комунисти побунити народ напролеће када временске прилике буду омогућиле офанзиву НОП на окупаторске и квислиншке снаге по гарнизонима и на терену. На територији књажевачког подручја постојали су, прецизније, стекли су се услови за један шири и импулсивнији размах ослободилачке борбе, мада се масовни устанак у Србији није могао развити. Ситуација у свету није дозвољавала такву могућност у време кад су фашистичке силе биле у пуној офанзиви, а Источни фронт се све више померао према Волги, док је у земљи немачки окупатор, захваљујући подршци бројних савезника, фактички био веома добро учвршћен. Само на тлу књажевачког подручја он је имао крупну подршку у бугарској фашистичкој војсци, делом и у управно-полицијском апарату. Недићева »влада народног спаса« својим управним апаратом и јединицама Српске оружане силе, заједно са четницима Косте Пећанца, веома је тешко притискивала књажевачки регион, који ће повремено угрожавати и јединице Руског заштитног корпуса.

Под овим условима организацији КП било је веома тешко подићи на оружје, (у коме се оскудевало), масе у селима поготову у граду као и варошици Андрејевцу. Партијска руководства, посебно зајечарски ОК, настојала су да у оквирима реалних могућности што више ојачају покрет на територији где су се прошле јесени одвијале интензивне противокупаторске борбе и ослобађала немала подручја.

Ударна снага НОП у књажевачком региону — Књажевачки одред имао је да послужи као језгро за образовање велике војне јединице или више партизанских јединица у зајечарском округу. Зато је било потребно да одред крене кроз заглавски, тимочки и северније срезове округа ради укључивања нових бораца и напада на живу силу окупатора и квислинга и на објекте од интереса. Књажевачки одред је имао да напусти заједничке базе које је користио са Сврљишким и Озренским одредом и да се устали на терену зајечарског округа. Крајем зиме чињени су продори делова одреда кроз источни Заглавак или западни део заглавског среза, али је као најсигурнија нова база изабрана Тупижница, која је имала да замени Зелени врх. Уствари партизански одред овог пролећа имао је задатак да буде активнији са ширим пољем дејства и кретања, а да се мање везује за скривене базе.

Почетком пролећа је у подручју под немачком окупацијом евидентирано неколико акција, које квислинзи приписују »комунистичким бандитима«. Тако је спаљено више општинских архива у Ошљану, Радичевцу, Алдинцу и Жуковцу, више финансија разоружано а један ликвидираан.¹¹² Није познато да ли су акције извели деловни одреда или месне десетине. По обичају слате су потере, али без резултата.

До средине априла партизани Књажевачког одреда, (али још увек називаног Књажевачко-бољевачким), окупљају се на планини Тупијници по групама, а пристигао је и мањи број нових бораца са терена. Једна група бораца још увек је била при Сврљишком (Нишавском) одреду, у Топлици опет једна мања група, док је на Тупијници било око 60 партизана. У присуству секретара ОК КПЈ и инструктора ПК за Србију Добривоја Радосављевића извршена је реорганизација одреда и руководства. Потом одред креће у правцу југозапада да би преко Скробнице опет дошао у додир са Сврљишким и Озренским одредом. Штаб одреда је упућен тако што је за команданта опет постављен Јован Кеџман Чеда, заменик команданта био је Милан Џојић Марјан, политички руководилац Момчило Сибиновић (Вељко, Слободан, Феђа — илегална партизанска имена) и вероватно начелник штаба Воја Јеленковић Божа.

У троуглу између бањског, заглавског и сврљишког среза партизани су сукцесивно извели неколико акција којима је разаран недићевски управни апарат на терену и четничка формација. У Белом Потоку је Књажевачки одред 18. априла 1942. спаљив архиву, ликвидирао председника општине, а сакупљене намирнице за немачку војску поделио сељацима. Истовремено део Сврљишког одреда је готово упао у Попшицу и 19.-ог у Давидовац, тако да су ове акције узнемириле квислинге.¹¹³ Долази до извесне концентрације квислиншких војних снага на овој територији, који ће довести до обрачуна пресудног за многе елементе даљег тока рата у том крају.

До борбе у Белом Потоку дошло је почетком дана 23. априла. Већи део књажевачког четничког одреда, са око 40 четника и вод пољске страже СДС, са око 20 припадника, сместио се као посада у Белом Потоку, у згради школе. Књажевачки НОП одред, уз помоћ Сврљишког одреда, напао је ноћу у 2 часа и у потпуности изненадио противника. Четници и стражари су побацали оружје и покушали да се спасу бекством кроз обруч партизана. Погинуло је за неколико минута 15 четника и стражара СДС, а преко 40 се предало од којих је мањи део стрељан. Заплењено је 40 пушака, нешто муниције и опреме, а партизани су имали само три лака рањеника.¹¹⁴

Квислинзи су веома тешко поднели овај пораз. Свакако по узору на извесне методе фашистичке пропаганде, квислинзи и Немци у Књажевцу су инсценирали својерсну »изложбу«. Мртвим

¹¹² Према извештају команданта СДС зајечарског округа 4. IV 1942., Зборник НОР, I, 3, с. 440.

¹¹³ Команда СДС министру унутрашњих дела Недићеве владе, Зборник НОР, I, 3, с. 449.

¹¹⁴ Извештај СДС, Зборник НОР, I, 3, с. 450.

четницима и стражарима су изнакажени органи чиме је ваљало код грађанства изазвати гнушење и антипатије према »комунистичким крволагима«. ¹¹⁵ Ово је био карактеристичан пример квислиншке пропаганде иначе смишљено вођене током читавог рата, а по узору на познате методе немачких фашиста. Пример изнакажених лешева је веома сличан или идентичан примерима са фотографија из немачке штампе, напр. »Сигнала« који се растурао по Србији, и у којем се наводе примери тобожњих зверстава бољшевика у Совјетском Савезу над становништвом »ослобођеним« од немачке војске.

Непосредно после белопоточке борбе рађен је на терену Мија Станимировић. Теренске организације НОП су успешно организовале преbacивање познатог руководиоца покрета, у овом крају, до рударске амбуланте у Књажевцу где га је, под туђим именом, успешно лечио лекар Радивоје Савић са делом медицинског особља. ¹¹⁶

Борба код Белог Потока била је поразна по четничку формацију у књажевачком региону. Већи део оних који су се бекством спасили нису се јавили свом војводи у Књажевцу, већ су отишли својим домовима. Многи су добровољно предавали пушке партизанима, а деморализација у четничким редовима била је општа.

Овом борбом партизани на овом подручју су дефинитивно потврдили да су присутни и активни на својој територији, коју више неће напустити. Талас покрета је видно ојачао, а расположење код становништва је осетно скочило. Јачају и умножавају се организације и упоришта покрета чак и у удаљенијим местима. ¹¹⁷

Пошто су одреди више или мање ојачали сваки је дејствовао на свом терену, а узајамна подршка, као услов успеха или опстанка, није више била нужна. Командант нишке области СДС предузео је обимне потере у западном делу сврљишког среза, а очекивао се напад на сам Сврљиг. Већ следећег дана после белопоточке борбе, Сврљишки одред је водио борбу са јединицама СДС код Галибабинца, да би потом у покрету источније ступао у окрицаје са четницима и V добровољачким Љотићевским одредом на празник 1. маја. ¹¹⁸ Потом, током маја, Сврљишки одред крстари по сврљишком и белопаланачком срезу, а само повремено упада у јужни појас заглавског среза на падинама Тресибаве.

¹¹⁵ АС — МОКЗа — 30, с. 75. Квислиншка београдска штампа је максимално експлоатисала овакве инсцениране случајеве. На крају је уобичајено темпирано питање: „Јесу ли то могли учинити људи или зверови?“ Уствари сами сељаци из Белог Потока нису веровали у ту ујдурму јер поред погинулих и накнадно од квислинга искасапљених четника није било одговарајућих локви крви.

¹¹⁶ ИА Зајечар — Положај прада и традиција народа, мемоарски спис Предрага Раденковића, с. 37.

¹¹⁷ По први пут се формирају месне партизанске десетине у Горњој и Доњој Каменици у југоисточном углу заглавског среза итд.

¹¹⁸ Историјски архив Ниш: Историјат сврљишког среза, с. 63-4

¹¹⁹ Команда СДС Аћимовићу, Зборник НОР, I, 3, с. 455. Квислинзи у документима веома често говоре о „одвођењу“ мештана од стране „комуниста“. Партизани су то каткада чинили са квислиншким сарадницима које би кажњавали или пуштали уз обећање да колаборације више неће бити. Међутим, велики број „одведених“ били су добровољци, који су ступали у партизански одред, али су то мештани крили од недићевских власти.

Књажевачки одред откако је, после победе 23. априла, чврсто ступио на тло јужног дела Тимочке крајине уобичајено бива називан Тимочким одредом, ојачан новим борцима из тимочких насеља. Правац кретања Тимочког одреда ишао је кроз западни део књажевачког подручја у правцу Тупижнице, тако што је ишао из акције у акцију. Делови одреда, често скупа са месним десетинама, у низу насеља ликвидирају документацију по општинама, разоружавају четнике углавном без отпора и врше политички утицај на месно становништво. Већ 25. априла група од 6 партизана упада у Бучје и са њима одлазе 4 омладинца.¹¹⁹ Првомајска прослава је одржана близу Мањинца, а затим су делови одреда дејствовали углавном у заглавском срезу. Тако је група партизана 4/5. маја, наводно 60 бораца, према квислиншком извештају, што је по обичају претерано, упала у Бучје, спалила општинску архиву и уништила телефон, те разоружала сеоске четнике. Исте ноћи, група партизана, тобоже 100 људи, преноћила је у селу Шестигабар, што се можда односи на сврљишке партизанае. У истом документу, окружни начелник зајечарског округа наводи да је 5/6-ог група партизана у Влашком Пољу разоружала сеоске четнике и спалила архиву. Следеће ноћи једна партизанска група у Равни пали општинску архиву, а друга од 40 бораца у Васиљу уништава архиву, разоружава сеоске четнике а четовођу погубљује. У Бучју су 10/11. маја разоружана два четника, а 13. маја долази до сукоба између одреда СДС и партизана на граници сокобањског и заглавског среза, између Зубетинца и Читлука.¹²⁰

Значајно је да су тимочки партизани, први пут после дужег времена, дејствовали и северније од књажевачког региона. У Ласову је спаљена архива, заплењен новац и разоружани четници 15. маја, 24/25. маја минирана пруга између Боговине и Бољевца и прекинут саобраћај за недељу дана, такође 24/25. у Кожељу, у тимочком срезу, архива спаљена и заплењено мало новца што је било довољно квислинзима да ухапсе 15 »сумњивих лица«, у Леновцу, с друге, западне стране Тупижнице 29/30. маја спаљена је архива и заплењено мало општинског новца.¹²¹

Тимочки одред је пред крај маја располагао са око 70 бораца са тенденцијом јачања и ширења радијуса дејстава кроз читав зајечарски округ. Командант нишке области СДС је упозоравао на опасност од партизана у сврљишком, белоаланачком, сокобањском срезу, као и на подручју Књажевца, још од почетка маја, дакле пре планиране тзв. Аћимовићеве офанзиве.¹²² У самом Књажевцу биле су узнемирене и мале немачке војне и полицијске снаге, поготову после импровизације фиктивног напада на град изнад кога је испаљено неколико рафала из партизанских пушкомитраљеза 11. маја.¹²³ О акцијама тимочких партизана има доста навода у немачким изворима. Повремено, као о акцијама из маја месеца,

¹¹⁹ Извештај од 15. маја министарству унутрашњих послова; АВИИ — Нда — 20 — 8 — 58.

¹²¹ Извештај начелника зајечарског округа Нешковића за другу половину маја 1942. МУП-у, Зборник НОР, I, 3, с. 482-3.

¹²² Извештај послат за Београд 1. маја, Зборник НОР, I, 3, с. 461.

¹²³ Дневни извештаји немачког команданта Србије команди Југоистока од 11. и 13. маја, АВИИ — Мф — Вашингтон — 501 — 248 — 73 и 82.

говоре и бугарски загранични документи.¹²⁴ Међутим, ове акције врачанска обласна управа приписује четницима Драже Михаиловића из необавештености, одн. због дезинформација које су усталом дуго кружиле читавим светом.

Активност Тимочког одреда лагано расте крајем пролећа. У Доњем Зуничу је партизанска тројка 5/6. јуна полупала телефон, више пропагандних летака растурила и тражила податке о квислинзима у селу и бугарским трупима.¹²⁵ У Зубетинцу су партизани 8/9. јуна запленили пресу за умножавање из општинске зграде, спалили архиву исте ноћи у Бучју, а у Влашком Пољу 9/10. јуна.¹²⁶

По налогу Окружног комитета зајечарског округа половином маја из Тимочког одреда је издвојена једна јединица под командом Марјана Џојића која креће кроз бољевачки срез, некадашњу област Прне Рече. У подножју Ртња ова партизанска јединица онеспособљава млекар у селу Илино и разоружава четнике у неколико села. Главни правац удара усмерен је према железничкој комуникацији Параћин — Зајечар. Код постаје Суваја нападају воз у коме је поред путника два немачка и 6 бугарских војника, 3 припадника руског белогардејског корпуса, 7 четника Косте Пећанца, 6 припадника СДС и два агента недићевске полиције. Бугарски војници су пуштени без оружја, а стрељано је 18 или 19 непријатеља.¹²⁷ У извештају о стању у Србији ПК КПЈ 24. јуна 1942. извештава ЦК КПЈ и Врховни штаб НОВ и ПОЈ поред осталог и о овој акцији.¹²⁸

После дужег времена ова партизанска јединица учинила је доста за развој покрета на тлу бољевачког краја. Међутим, она се ускоро морала вратити према Тупијници, јер није могла да се устали на новом терену.

У циљу развоја НОП у Крајини главнина одреда креће крајем јуна у правцу севера. Пребацивши се преко Црног Тимока одред се креће преко Рготине и Дубочана да би код Салаша ступио у борбу против одреда СДС од 40 припадника.¹²⁹ После ове успешне борбе од 28. или 30. јуна квислиншки одред је растурен, али због концентрације непријатељских снага партизански одред се враћа ка југу. На Тупијници се спаја са својим одељењем које је остало да дејствује на подручју које се отприлике поклапа са тимочким и заглавским срезом.¹³⁰ У ово време се на Тупијници са партизанским одредом налазио и Окружни комитет КПЈ зајечарског округа.

Окружни комитет зајечарског округа је с краја 1941. деловао у непотпуном саставу с обзиром да је претрпео велике губитке. Секретар је био Добривоје Радосављевић, а од чланова остао је

¹²⁴ Извештај за мај дирекцији полиције у Софији, ОДА Враца — 2к —

¹²⁵ Команда СДС МУП-у 7. VI, АВИИ — Нда — 26 — 4 — 101.

¹²⁶ Команда СДС МУП-у 10. VI — Нда — 26 — 4 — 404.

¹²⁷ Документ СДС од 17. VI 1942, музеј НОБ Ниш — Г-1 — 755.

¹²⁸ Архив за раднички покрет, Београд (АРП) — фонд ЦК КПЈ — 1942/348.

¹²⁹ Према књизи — Источна Србија, коју је „на основу сакупљеног и обрађеног материјала написао“ Слободан Босиљчић, с. 65.

¹³⁰ Ово одељење у сарадњи са месним десетинама у међувремену је извршило низ неуспешних акција у континуитету. Ноћу 14/15. јуна спалена је архива у Мањину, истовремено и у Балинци, а 16. VI из Шести-габра изведени председник и деловођа општине и командир сеоске квислиншке страже; документ СДС, Зборник НОР, I, с. 510 и 512.

само Живан Васиљевић. Једно време, у зиму, почетком 1942. члан ОК био је Душан Пућа Сава. Мија Станимировић послат да појача ОК зајечарског округа бива предвиђен од Покрајинског комитета КПЈ за Србију за секретара ОК, а обзиром на план да Добривоје Радосављевић пође са специјалном мисијом у Македонију.¹³¹ Мада је ова одлука донета у фебруару 1942. Добривоје Радосављевић је остао у зајечарском округу све до јуна месеца када одлази у Македонију. У марту 1942. преко Ниша послата је и Наталија Јоцић, занатлија, као појачање зајечарском Окружном комитету.

Видан развој НОП узнемирио је окупатора и квислинге који настоје све систематскије да нанесу главне ударе у рејонима најјачих дејстава снага НОП. У овакве рејоне све чешће се убраја и подручје заглавског среза, једно од »најугроженијих« где је потребна интервенција Српске оружане силе.

Партизанске снаге нишког округа, конкретно Сврљишки одред са неколико својих чета, испољавају у овом периоду већи радијус дејстава, па и продирање у периферније крајеве какав је био Буџак, под бугарском управом, и где су услови деловања НОП објективно били тежи.

У пролеће 1942. године покрет се шири од књажевачког подручја даље на север зајечарског округа. Међутим, војнички остао је углавном у оквирима овог подручја. Стална партизанска јединица — Тимочки одред је систематски дејствовао на тлу заглавског и тимчког среза, а само повремено и то ретко ван ове територије. Све у свему Народноослободилачки покрет у својим свим компонентама, од којих је војна само једна, додуше изразита, на територији књажевачког региона током пролећа 1942. налазио се у очитом успону.

НОП у борби за сузбијање експлоататорског система окупатора у лето 1942.

Читава активност разних облика установа НОП била је усмерена на дезорганизовање, одн. разарање укупног окупационог система. Партизански одреди и друге партизанске јединице повременог деловања, територијалне организације, посебно активи СКОЈ-а и партијске ћелије, све је то деловало у правцу сузбијања окупатора у његовој политици експлоатације природних богатстава и привредних производа, материјалних богатстава и људске радне снаге. Заправо борба снага НОП на овом плану чини основни вид борбе поред непосредног напада на живу војну силу окупатора.

Од почетка ослободилачке борбе у лето 1941. снаге покрета систематски онемогућавају окупатора у његовој основној намери коришћења привредних потенцијала од чега је зависио у крајњој линији исход рата који је фашистичка Немачка са својим савезницима водила против демократског света. Окупатор у недостатку сопствених снага организује квислинге тако да му ови, додуше у

¹³¹ Писма ПК покрајинском поверенству КПЈ нишког подручја 18. III и 8. V 1942., АС — ППН — 8 и 10.

шароликој формацији, великим делом служе управо у обезбеђивању привредних објеката и делатности од виталног интереса за његову ратну машину.

Током зиме и пролећа 1942. снаге покрета настављају са нападима на општине у којима се у принципу уништава архива тако да окупатор са квислинзима не може ефикасно да спроводи систем реквизиције, па и друге форме пљачке. Уништавањем спискова дужника, конкретно пољопривредника по селима, ако није онемогућена веома је отежана била реквизиција пољопривредних производа. Партизани, одн. скојевске групе пленили су прикушљене контингенте производа припремљених за транспорт у Немачку.

Крајем пролећа и почетком лета активност покрета у овоме је изразитија. То примећује и окружни начелник нишког округа који, слично начелнику зајечарског округа, констатује већу активност у јуну месецу. »Више општинских председника, деловођа, других часника и угледнијих грађана одведено је из села и убијено«, констатује се у извештају Аћимовићу. »Многима је забрањено да више не врше своју дужност смртном казном. Многе архиве су спаљене. Нарочито спречавају прикупљање стоке за сточну централу, вуне и хране, а затечене количине носе са собом.¹³²

Појачана активност у циљу одбране становништва од пљачке пропраћена је и одговарајућом пропагандом. Партијска организација налаже писање или штампање летака којима се сељак позива да не даје плодове свога рада. Окружни комитет КПЈ за Зајечар 22. јуна издаје проглас »радницима, сељацима, поштеној и родољубивој интелигенцији, омладини града и села Тимочке крајине. »Налаже се одлучан отпор окупаторској политици и позивају родољуби да приступају партизанским одредима.¹³³ У јулу се растура оглас сељацима Тимочке крајине у циљу заштите жетве од окупатора.¹³⁴

Састављање летака руком или њихово умножавање техником која је постојала на неколико места на подручју и састојала се од писаће машине и шапирографа, крајем јуна и у јулу бива карактеристичан облик пропаганде. Предстојала је жетва стрмних жита, па је партијска организација покренула све снаге покрета у борбу за одбрану жетве од окупатора. Нарочито је била запажена активност месних десетина и скојевских, одн. омладинских група које су свуда храбриле мештане да не удовољавају окупаторским наредбама о реквизицији. Може се рећи да није било насеља у заглавском и тимочком срезу где снаге покрета нису водиле пропаганду утичући на сељаке да не предају пшеницу по цену оружаног отпора.¹³⁵ У ово време образује се неколико нових месних десетина са главном активношћу — одбрана жетве. Тако се формирају десетине у Штипини, Валевацу, Доњој Соколовици, Миљковцу, који је у

¹³² Зборник НОР, I, 3, с. 508.

¹³³ АС — ОКЗа — 3.

¹³⁴ АС — ОКЗа — 7.

¹³⁵ ИА Зајечар — Оснивање оружане и друге акције месних партизанских десетина 1941, 1942, и 1943. године у Тимоку и Заглавку, мемоарски спис групе савременика, Партизани су 1/2. и 6/7. VII упадали у Бели Поток и Божиновац држали говоре у циљу очувања летине, докуменат СДС, Зборник НОР, I, 4, с. 308 и 312. итд.

ово време био у оквиру сврљишког среза а то значи у домену, само начелно, Сврљишког одреда.

Окупатор је, поготову у овом летњем периоду, планирао тоталну експлоатацију србијанске пољопривреде. То се чинило под пропагандном формом рационирања намирница у циљу правичније исхране окупираних народа у другим крајевима земље или Европе. Квислиншка пропаганда Недићевог апарата смишљено је, преко својих средстава информација, Радио-Београда, штампе која је излазила у Београду, као и усменим путем, предавањима, па и лепљеним лецима, покушавала да убеди масе у неопходност прихватања политике дириговане привреде и рационирања потрошње. Упркос тенденциозним извештајима да народ Тимока прихвата курс »влада народног спаса« и изражава поверење Милану Недићу, отпор квислиншкој политици је био видан код огромне већине становништва. Ипак, констатујући да се расположење народа донекле током рата мењало, ни у којој прилици народ на селу није пружао такав отпор као у случају одбране животних намирница. У том смислу настојање сеоског, а и градског живља било је потпуно у складу са дејствовањем снага НОП. Овакво деловање било је ванредно популарно у широким масама које се на тај начин, у извесној мери, укључују фактички у народноослободилачки, антифашистички фронт.

Квислинзи су помно пратили сакупљање жетве настојећи да сељак не сакрије ниједан део жита да би се реквизиција у потпуности реализовала. Ангажован је део грађана који су контролисали вршидбу. Зато су сељаци избегавали јавну вршидбу, а пшеницу врли дрвеним примитивним начином, млађењем класја па скривали жито по скровитим местима. Учесници НОП су онеспособљавали вршалице, забрањивали контролу приликом вршидбе, а један број сервилних контролора био је кажњаван. Карактеристична је акција горњозуничке месне десетине која је ликвидирала познатог зборашког активисту Драгољуба Крстића 31. јула при његовом повратку са вршидбе у Горњем Зуничу.¹³⁶

И поред великих настојања реквизициони планови су само делом били реализовани. Велики део пожњевене пшенице, ражи, овса и јечма становништво је сачувало на скривеним местима чиме се обезбеђивало од глади. Глад се већ појављивала пре свега, у граду и повремено су се примећивали у селима појединци или групе, избеглице или грађани Ниша, у потрази за храном, па и за огревом.

Главни, често једини начин преношења реквирираних продуката, ишао је тимочком железницом. Железнички крак од Ниша до праховске луке на Дунаву био је за окупатора од велике важности. Борска руда бакра транспортована је од Бора до Зајечара, а потом најчешће теретном композицијом до Прахова па на дунавске бродове. Део реквирираних производа преношен је преко Књажевца за Ниш. Одатле су ишли крупни транспорти за снабдевање немачке армије. Нишавском комуникацијом је Немаачка снабдевана великим количинама углавном пољопривредних производа из савезничке Бугарске. Ову железничку артерију је повре-

¹³⁶ Лист „Наша борба“, 1942, бр. 51, чланак „Драгољуб Крстић — најновија жртва“.

мено угрожавао Сврљински НОП одред на релацији Сићевачке клисуре, каткад уз помоћ партизана књажевачког (тимочког) подручја. Тимочки НОП одред је настојао да прекине пругу на релацији Палилула — Вратарница, али је то било тешко, јер су железницу обезбеђивали бугарски војници и квислиншки одреди, а мање штете су брзо исправљане. Крајем јуна и почетком јула, месне десетине по задатку секу телефонске стубове дуж пруге највише око Андрејевца и Селачке реке.¹³⁷ Угрожавањем железничког саобраћаја и средстава веза непосредно и посредно умањивао се степен експлоатације коју је немачки окупатор безобзирно вршио на терену овог као и осталих подручја Југославије.

Будак, у саставу фашистичке Бугарске, трпео је експлоатацију различиту од оне у Србији под немачком окупацијом. Он је у бугарском »царству«¹³⁸ чинио периферну област запостављену у сваком погледу. Док су Пирот или Врање били на почетку рата из демагошких разлога снабдевани са нешто робе које није било у немачкој окупационој зони, Будак, без градских центара и лишен основних комуникационих веза и средстава, био је препуштен и осуђен на све теже услове егзистенције. Сама Бугарска, као савезник Немачке, била је економски веома експлоатисана што се осетило и у крајевима припојеним »царству«. Одвођење младих људи на радове у Бугарску веома је тешко погађало регион Будака, временом све теже.

Немачки окупатор је фактички оптеретио подручје заглавског са тимочким срезом тиме што је пре свега налагао и поспешивао формирање бројних квислиншких формација. Ове су се понашале непријатељски не само према идентификованим снагама НОП већ у суштини и према народним масама. Становништво је трпело од терора, а, поред тога, морало је да економски издржава партизанске квислиншке органе и трупе.

Немачки окупатор је преко организације Тот и користећи друге у принципу бруталне начине приморавао велики део становништва да прихвати тешке радне обавезе. Мештани су терани на рад на поправке комуникација, средстава везе, разних објеката који су често страдали активношћу НОП на тлу књажевачког подручја. Велики број радних руку запослен је у Борском руднику, а такође на раду у разним гранама привреде у самој Немачкој. Пошто је овим ангажован најактивнији део становништва, економски најпродуктивнији, није тешко схватити колико је тешко падао читав систем израбљивања који је окупатор спроводио за време окупације. Тај систем се појачавао у летњим месецима, за време убирања летине, када су и квислинзи били активнији како би удовољили захтевима немачких власти.

Укупна активност ослободилачког покрета представљала је фактор који је ублажавао и смањивао степен експлоатације материјалних добара и радне снаге. НОП је такође појачавао своју активност у овим критичним летњим месецима, али ће та активност бити донекле редуцирана новом великом противофанзивом, према плану квислинга из Београда.

¹³⁷ Овакве случајеве региструју дневни извештаји немачког команданта Србије команди Југоистока од 15. 16. и 24. јуна 1942., АВИИ — Мф — Вашингтон — 501 — 248 — 91, 93-4 и 142.

IV НОП ОД АГИМОВИЋЕВЕ ОФАНЗИВЕ ДО КРАЈА 1942. ГОДИНЕ

Агимовићева офанзива

Народноослободилачки покрет, како у Југославији тако и у Србији, није се свуда развијао једнаким интензитетом. Окупатор са квислинзима је успео да делимично сузбије офанзиву покрета у северним деловима Покрајине, док је покрет био у офанзиви у већем делу Јужне Србије. Покушавајући да оправдају своје неуспехе пред немачким окупационим властима квислиншки руководиоци у Београду често у својим извештајима говоре да је комунизам у Србији начелно сузбијен, али да постоје извесни региони којима прети »опасност« од »комунистичке акције«. У кореспонденцији личности и органа Недићевог апарата све чешће се помињу крајеви око Ниша, Књажевца, Крушевца, Лесковца, дакле претежно на југу Србије, где је наводно угрожен квислиншки ред и мир.

Колико су квислинзи отишли далеко у настојањима да се обрачунају са великим делом српског народа који се поларисао према НОП, сведочи низ докумената. Из ових је била видна спремност квислинга да се ратује против сопственог народа чак применом крајњих, безобзирних средстава. Рације бугарске окупационе војске у источним и јужним крајевима Србије, квислинзи оцењују као благе и неефикасне у извештајима немачким властима. Командант нишке обласне команде СДС, у извештају Агимовићу 30. јуна 1942., подвлачи како су крајински четници успели да ухвате »1 партизана и 4 њихова јатака, док Бугари нису никога ухватили и никога убили«. Овоме следи тенденциозан закључак: »Према томе и ова је бугарска акција завршена без икаквог успеха, иако су у њој учествовале две дивизије са потпуним наоружањем и артиљеријом«.¹³⁸

Овакве и сличне акције чине само увод у једну крупну офанзиву педантно смишљену у круговима квислиншких руководилаца у Београду. Председник »влада народног спаса« Милан Недић издаје 1. јула наредбу четничким Пећанчевим одредима, Српском добровољачком корпусу и Српској државној стражи чији карактеристичан део наводимо. »У захвату Нишког, Лесковачког, Зајечарског и Крушевачког округа последњих дана појавиле су се банде терористичке поједина села и општине и убијајући поједине сеоске до-

¹³⁸ АВИИ — Нда — 208 — 5 — 29.

маћине и председнике општина, палећи архиве, па су чак напали и железнички воз... Међутим, код седам хиљада оружане државне страже шака комуниста вршља по југоисточној Србији и наноси страшне материјалне штете нашим грађанима и убија углед Србије, представљајући је као земљу нереда...»¹³⁹

Главна личност која је непосредно руководила овом великом акцијом био је Милан Аћимовић по коме је створен термин — Аћимовићеве потере. С обзиром на то како су настале и начин и обележја њиховог извођења ваљало би овај термин задржати. То су биле праве потере у добро организованом ланцу малих акција што је све скупа представљало велики испит за опстанак НОП на тлу Јужне, одн. Југоисточне Србије.

Посебно, мада не и нарочито место у систему Аћимовићевих потера заузима књажевачко подручје. Руководећи штаб квислинга је рачунао да очисти терен у заглавском срезу и угуши покрет у њему, али главни правац удара у првој фази офанзиве био је усмерен из Ниша и моравског коридора према сврљишком, белопаланачком и сокобањском срезу. Прве налете непријатеља имали су да издрже Сврљишки и Озренски одред, а потом су квислиншке јединице и рације угрозиле књажевачко подручје углавном са југа.

Аћимовићев штаб је ангажовао знатне снаге, у првом реду одреде СДС, па четнике и добровољце, са којима су у садејству биле немачке и бугарске окупационе трупе, тако што су оперативне задатке на терену имале углавном квислиншке снаге. Ове нису наступале фронтално већ су запоседале најосетљивија места на терену, на вероватним правцима кретања партизана и теренских радника. Хапшена су сумњива лица ван насеља, а по градовима је систематски похапшен велики број људи, сарадника НОП. Агенти Специјалне полиције Недићевог апарата су применом сурове тортуре саслушавали ухапшене и спроводили их даље у логоре у Нишу, Београду, Смедеревској Паланци.

Као први дан офанзиве сматра се 12. јули а први на мети био је Сврљишки одред који се, да би одолео у овој ситуацији дели на три дела,¹ одн. три чете. Док су I и III чета претрпеле тешке губитке, II чета је била успешнија изабравши правац кретања према територији под бугарском управом. И поред константног терора и сузбијања сваке антифашистичке активности као погодна околност је испала недовољно синхронизована акција бугарских фашиста и српских квислинга који нису имали право приступа на територију присвојену од Бугарске. То је практично значило да Буцак и цео нишавски (пиротски) срез нису били непосредно угрожени Аћимовићевом офанзивом. II чета Сврљишког одреда се кретала по околини Пирота, око Темске до Буцака. Називајући се Нишавским партизанским одредом она је извршила неколико акција током јула и у августу.¹⁴⁰

Пред опасношћу од ове офанзиве, Тимочки НОП одред, према одлуци штаба и чланова ОК КПЈ за Зајечар, дели се на три чете. Уочи поделе одред је имао око 70 бораца од којих је у Тимочној чети остало 30 партизана. Командир ове чете постаје Стеван

¹³⁹ АВИИ — Нда — 33 — 14 — 22.

¹⁴⁰ Извештај секретара партијске организације Сврљишког одреда ОК-у

Борђевић Новак, политички комесар Милун Минић, а партијски руководилац Момчило Сибиновић. Бољевачка чета са 25 бораца, командантом Јованом Кеџманом, политичким комесаром Милорадом Бисићем и партијским руководиоцем Витомиром Раденковићем, кренула је у бољевачко подручје. Најмања, Крајинска чета од свега 12 припадника са командантом Војом Јеленковићем, комесаром Предрагом Костићем и партијским руководиоцем Сретом Вучковићем, упућена је у Крајину и Пореч. Сви борци су били наоружани пушкама, I чета је имала још 3 пушкомитраљеза, Бољевачка чета исто 3, а Крајинска чета 2 пушкомитраљеза. Борачки кадар је највећим делом потицао са књажевачког подручја.¹⁴¹

Крајинска чета, пошто је избегла опасности на свом путу ка северу прошавши недалеко од Бора, пребацила се на ретко насељено подручје јужног Пореча. Бољевачка чета не успева да се задржи на бољевачком терену него се скупа са Тимочком пребацује са Тупижнице, преко Белог Тимока у северни Заглавак. Ту испод бугарске границе две чете успевају да се одрже неколико дана не вршећи никакве акције док талас потера није отишао даље.

У дане ових потера активност месних десетина и скојевских актива начелно је замирала. Међутим, повремено у тимочким селима долазило је до мањих диверзија, ликвидирања појединих квислинга, аката пропаганде против реквизиције што је још више изазивало реакцију непријатеља.

Озренски одред је, слично Сврљишком, претрпео велике губитке. Подељен на четири дела само се сокобањска са ражањском групом сачувала прикривши се испод Ртња, на северу бањског среза, захваљујући сарадницима покрета.

Тимочка и Бољевачка чета су имале задатак да прикупљају остатке разбијеног Сврљишког и Озренског одреда. Рације на ова два одреда биле су страховите, а нешто блаже у заглавском срезу. Око 10. августа главни правац офанзиве био је окренут преко Јужне Мораве, према Јастрепцу. Ипак се у књажевачком подручју осећала до краја августа 1942.

За време Аћимовићевих потера тешко су страдале партијске и скојевске организације на терену. Нарочито је много похапшено крајем јула у Књажевцу, међу којима: лекар Радивоје Савић, Светомир и Светислав Миленковић, Вукосава Митић и Јеленко Стаменковић, а по налогу команданта полиције безбедности »због сумње продужаваних политичких злочина«. Према извештају обавештајног отсека команде СДС зајечарског округа популарни доктор Савић је ухапшен са још 12 чланова КП и СКОЈ 25/6. јула, а од 26. до 30. јула лишено је слободе по селима тимочког и заглавског среза још 28 људи. Затим, од 6. до 30. августа, према истом документу, хапшени су чланови Партије, скојевци, сарадници покрета или квислинзима сумњиве личности у Бучју, Радичевцу, Влашком Пољу, Жлну, Црвењу, Доњој Каменици, Горњем Зуничу, Берчиновцу, Васиљу, Скробници, Јелашници, Јаковцу, Мањинцу, Краљевом Селу, Андрејевцу и Шестигабру. Губитке су трпели и одбори фонда али

¹⁴¹ АС — МОКЗа — 30, с. 82. КПЈ за Ниш тек 13. X 1942, зборник НОР, I, 4, с. 136-40.

у мањој мери. Читава организација на, књажевачком подручју била је јако оштећена, а функционисање органа покрета и одржавање веза било је сведено на веома ограничену меру. Ипак, у поређењу са стањем у нишком округу, организација покрета на овом подручју се знатно боље очувала. У толикој мери да ће у наступајућем периоду под новим околностима ово подручје послужити као база за опоравак снага покрета у северном делу нишког округа.

Аћимовићева офанзива је била пропраћена и одговарајућом пропагандом. Квислинзи су убеђивали становништво да су за претрпљени терор, страх, масакр и убиства криви комунисти, а не сами делати — квислиншке старешине. По селима су растурани примерци штампе, дневни листови као »Ново време«, »Наша борба«, немачки »Сигнал«, сличне ревије, календари примитивне садржине, песмарице у којима је главна личност Милан Недић, затим објаве, прогласи, леци и наредбе, као и пригодна литература — »Комунизам, његови творци и његове главне основе«, »Совјетска унија није Русија«, »Звезда комуниста у Србији« итд.¹⁴² У јеку потера крајско-мандант из Зајечара наређује среским начелницима да се на јавним местима истакну леци у којима се предвиђају строге одн. смртне казне не само за партизане већ за свако лице које било како помаже или не пријави »комунисту«.¹⁴³

Ако сумирамо резултат Аћимовићеве офанзиве можемо констатовати да је ефект који је непријатељ постигао био велики. У суседним срезovima, сврљишком и сокобањском, снаге покрета биле су разбијене, а народ толико застрашен да су истакнуте руководиоце устанка каткада хватали мештани, често сарадници па и сами партизани којима су обећаване новчане награде.¹⁴⁴ Ипак, на том књажевачком подручју таквих стравичних призора и крупних провала у време офанзиве није било много. Ослободилачки покрет је још једном, овога пута најтеже од почетка рата, издржао непријатељску офанзиву испољивши изразиту постојаност. И поред последица које ће се негативно одразити у наредном периоду, па и читавом току Народноослободилачког рата, НОП у књажевачком периоду наставиће да се развија не прекидајући континуитет борбе.

Консолидовање НОП-а после Аћимовићеве офанзиве

Током августа јењава потера која се на северу пружала до тимочког среза. Потерни одреди се враћају у своје гарнизоне, у Ниш, градове у Поморављу и оближње среске центре. У појединим селима, као центрима мањих региона од по неколико општина, ос-

¹⁴² Извештај команде СДС МУП-у 19. VIII 1942., АВИИ — Нда — 20Б — 3 — 50.

¹⁴³ АВИИ — Немачка архива (Н) — 27ц/II — 6 — 25.

¹⁴⁴ У сврљишком срезу Душан Тривунац и Риста Вујошевић су још пре потера издајнички убијени у Тијовцу од дотадашњих сарадника покрета; мобилисани сељаци у потери хватају Васу Албанца и Неофита Ломског; група партизана из Лалинца такође у јеку потера убија свог комесара Данила Прицу Бору и Видена Тасковића Мргуда, а командира Миодрага Јоксовића Сараглију везују па се тако предају одреду СДС; извештај обавештајног отсека I бугарског корпуса с краја августа, АВИИ — Б — 2 — 1 — 2.

тављена су одељења СДС као обезбеђења у случају поновне акције партизана. С друге стране, пропагандна средства квислинга и окупатора била су пуна изричитих тврдњи да су комунисти најзад заувек уништени и да је Србији повраћен »рад, ред и мир«и у њеним југоисточним крајевима.

Среска руководства КПЈ и СКОЈ у заглавском и тимочком срезу по потреби борбе су иначе радила у релативно често мењаном саставу. За време Аћимовићеве офанзиве, па и нешто после тога, у ситуацији неповољној за рад та руководства се растурају. Из среског руководства КПЈ заглавског среза Љубомир Љубиновић Павле, који је као члан КПЈ јуна 1942. послат на овај терен, враћа се у Ниш у августу 1942, а неколико другова, као Станко Бели и Вукашин Драгутиновић, одлазе према Зајечару докле потере нису стигле.¹⁴⁵ Неколико чланова ових руководства је отишло у одред, а неколико се крило по селима, колибама и виноградима не испољавајући у одређеном времену никакву активност.

Окружни комитет у саставу Мија Станимировић, секретар, Живан Васиљевић и Наталија Јоцић, у кореспонденцији под илегалним именима: Душко, Марко и Љуба, успео је да се сачува на терену и чак да руководи покретом у време жестоких потера. Партијске ћелије и упоришта претрпевши велике губитке после офанзиве тешко су се опорављали и активирали. Проблем даљег рада није био само у непосредним губицима већ и у чињеници да је офанзива оставила такву пустош на терену, произвела тако тешко психолошко дејство код маса да је било врло мучно обнављати активност и облике НОБ. Многи сарадници НОП широм подручја престали су са сарадњом, а пасивизирали су се чак и поједини чланови КП.

Деморализација је захватила део становништва и део снага ослободилачког покрета, а од тога нису били изузети ни поједини руководиоци у покрету. Рђава спољнополитичка ситуација у свету, пре свега на Источном фронту, где су немачке трупе избиле на Волгу код Стаљинграда, крајње тешко је пала српском народу на подручју. Губљење веза са Покрајинским комитетом и руководством нишког округа где је офанзива оставила најдубљи траг такође је био отежавајући фактор даљем успешном развоју НОП на подручју.

У оваквој ситуацији квислинштво јача у извесним својим елементима. Заврбовани су неки мештани по селима, па и поједини бивши припадници покрета. Агенти Специјалне полиције недићевског апарата су, уз помоћ оваквих колаборациониста улазили у траг организацији НОП. После офанзиве, крајем августа, у септембру и даље учесници покрета су хапшени, премлаћивани и терани у прихватне логоре или у оне веће у Србији. Део комуниста и других родољуба отеран је у логоре у Европи одакле се мањи број људи вратио после рата. Антифашисти са књажевачког подручја трпани су у фамозни Матхаузен, Дахау, у коме је др Савић умро фебруара 1945, логор у Грчкој Хармакли из кога су Предраг Ра-

¹⁴⁵ Ово начело важи за терен зајечарског среза иначе у самом Зајечару партијска организација је разбијена још у првој половини јула, када је страдао Александар Илић и многи други. Извештај обавештајног отсека команде СДС округа зајечарског од 20 I 1943. Недићу.

денковић, Душко Јеремић и Видојко Јеремић побегли у грчке партизане, одатле их је енглеска војска пребацила у Италију. Ваља констатовати да је неколико учесника покрета потражило уточиште у Немачкој пријавивши се на добровољни рад, као што ће Борски рудник послужити као одступница једном броју депримираних људи покрета.¹⁴⁶

Током августа НОП на књажевачком подручју је на силазној линији као и у читавој Србији, али ову општу оцену ситуације не треба стриктно прихватити. У појединим крајевима, међутим, покрет, мада лагано, видно креће напред. У северном делу Источне Србије развијају се или обнављају облици ослободилачке борбе. Окружни комитет чини напоре да обнови партијске и скојевске организације, формирају се месне партизанске десетине које изводе акције у својим малим рејонима. Приличан значај има дејствовање Крајинске чете Тимочког одреда на терену где то окупатор и недићевске власти нису очекивале. Кретање и извођење мањих акција у Поречу, близу Бора у Западној крајини ове мале и на ширем простору усамљене партизанске јединице позитивно је утицало на развој НОБ у североисточном делу Србије уопште.

Други регион где се покрет успешно развијао било је подручје под бугарском управом. Од великог је значаја деловање II чете Сврљишког одреда која се називала Нишавским народноослободилачким партизанским одредом. Он је вршио акције у пиротском срезу, углавном северно од Нишаве, често у рејону Темске, одн. Височице, а повремено је упадао у Буцак, називан у народу и галански крај. Ту се стварају партизанске базе нарочито у селима Црни Врх и Равно Бучје, преко којих су ишле извесне везе са бугарским партизанима, одн. партизанском групом у Северозападној Бугарској. Командир ове чете Славче Балкански је повремено пребациван на тло видинског и врачанског округа до ове партизанске групе, а путовао је и у Софију на везу са неким руководећим телом Бугарске радничке партије. Ова чета Сврљишког одреда, од око 25 бораца, прве веће губитке, као и покрет на терену нишавског среза, имаће почетком септембра 1942. када »ловне роте« и »бојна јадра« успевају да похapse више сарадника покрета и ухвате неколико партизана.¹⁴⁷

Тимочка чета, по налогу Окружног комитета КП зајечарског округа, од почетка септембра креће одважније у офанзиву у главском и тимочком срезу. Ваљало је ликвидирати квислиншке станице са по 10 — 20 стражара СДС којих је било, не рачунајући Књажевац где су се налазиле јаче снаге СДС, немачке и бугарске војске и полиције, још у Андрејевцу, Вини, Подвису, Бучју, Белом Потоку, Читлуку у бањском срезу до Скробнице, Дебелици, Кожељу, Ошљану и можда још негде на подручју. Неколико ових станица Тимочка чета је успешно ликвидирала тако што би стражаре у месту изненадила нападом и натерала да положи оружје. Стражари су у начелу, пуштани на слободу без оружја и делова опреме, а стрељани су изузетно поједини квислинзи који су учествовали у убиствима припадника НОП или мештана.

¹⁴⁶ АС — МОКЗа — 30, с. 88/9. итд.

¹⁴⁷ ЦДИА Софија — 370 — 1 — 1380, листови 64-6.

Пошто нису успели напори на прикупљању делова разбијеног Сврљишког одреда, Тимочка и Бољевачка чета ће неколико дана заједнички логоровати на Тупижници. Ту је 11. 12. и 13. септембра одржана партијска конференција Тимочког партизанског одреда уз учешће свега 11 чланова КПЈ, пошто нису били присутни комунисти из Крајинске чете, а многи су били на терену са задацима. Колико је неповољна политичка и друштвена клима била одлучујућа за рад овога скупа комуниста види се по чињеници да је конференција донела мало конструктивних закључака. Највећи део времена посвећен је »случају« Александра Симића и његове жене Миле. Наводно због недисциплине и неизвршења задатака стари партијски радник из Ниша са женом је ликвидиран.¹⁴⁸ Мија Станимировић, је у својству секретара ОК присуствовао конференцији и послао извештај Покрајинском комитету КПЈ за Србију па је 18. новембра још увек тражено образложење за извршену казну.¹⁴⁹ После тога ПК писмом из децембра 1942. године критиковао је такву одлуку.¹⁵⁰

После неколико успешних акција чишћења терена од квислиншких станица долази до несретног напада на одељење СДС у Ошљану 19. септембра. Због неопрезности уместо уговорене предаје недићеваца партизанима, долази до погибије Милуна Минића.¹⁵¹ Тело најпопуларнијег човека у тимочком срезу јавно је изложено у Андрејевцу што се веома негативно реперкутовало на расположење народа у овом крају.

Тимочка чета, повремено у садејству са Бољевачком, наставља да дејствује на књажевачком подручју и нешто северније. Ликвидирано је више квислиншких доушника и непосредних сарадника, тако 19. септембра бивши деловођа у Селачком, у Дебелици 27. септембра два сељака који су издавали партизане, 28-ог у Јаковцу председник општине, истог дана и у Равни, 2. октобра убијен поп у Јаковцу итд.¹⁵²

Припреман је демонстративан напад на Књажевац, али је од свега са брда Цервин, пред сам крај септембра, испалено само више рафала из пушкомитраљеца изнад града. Бољевачка чета се одваја још једном од Тимочке да би у бољевачком срезу 27. септембра напала воз у станици Обрадове Столице, а затим се према налогу ПК и зајечарског ОК КПЈ, пребацила на терен параћинског и равничког среза. Пошто у моравском округу, дакле у већем делу Поморавља, није било партизанских јединица још од краја лета 1941. смеле војничке акције на Троглан Барама, разоружавање стражара и бугарских војника, уз диверзију поред самог Сењског рудника,

¹⁴⁸ За одлуку су сагласни сви присутни „изузев друга Чече“, константовала је у записнику Бранка Динић Каћа. У питању је Јован Кеџман Чеда, командант одреда, по храбрости, снази своје личности и комунистичком хуманизму изузетна личност НОП-а у овом подручју. Записник са партијске конференције одреда, АС — ОКЗа — 12.

¹⁴⁹ АС — ОКЗа — 10

¹⁵⁰ АС — ОКЗа — 11.

¹⁵¹ Погинуо је и командир одељења СДС који је обећао предају, лтр. 20 IX, документ СДС, АВИИ — Нда — 31 — 8 — 45.

¹⁵² Извештаји команде СДС зајечарског округа команданту нишке области и команданту СДС у Београду, АВИИ — Нда — 31 — 8 — 37 и 38.

изазвали су запрепашћење квислиншких и окупаторских власти, а одушевљење у народу.¹⁵³

НОП на књажевачком подручју испољава изразиту постојаност. Део кадра Бољевачке и Крајинске чете, које дејствују у удаљенијим регионима са тенденцијом прерастања у самосталне одреде, био је састављен од бораца са овог подручја. Тимочка чета, која је фактички била самостална као и остале две, дејствовала је између Тупижнице, Васиљских планина, Тресибабе и Старе планине. Напоре с одредом дејствују месне партизанске десетине, које великим делом обнављају делатност каква је била пре фамозних Аћимовићевих потера. Активност месних десетина није престајала током лета, а видна је била и целе јесени 1942., међутим, није могла достићи онај степен активности каква је била у пролеће те године.

Одбори фонда настављају рад крајем лета и током јесени, уз извесне кадровске промене или коректуре у њима. Поред тога, запажена је тенденција прерастања једног броја одбора у народно-ослободилачке одборе са својствима органа власти. У Књажевцу се августом поново формира нови одбор, али је то већ био мали орган власти, природно скученог делокруга, али орган који је доста активно деловао у граду. Председник одбора био је Јован Голубовић, службеник у суду, а чланови Тихомир Милић, надзорник пруге, Бора Богичевић, секретар гимназије и Душан Филиповић, капетан бивше југословенске војске.

Народноослободилачки одбор у Књажевцу био је први орган нове власти не само на подручју већ и на ширем простору Источне, одн. Југоисточне Србије. Он је сам формирао један пункт технике, где је штампан велики број летака и недељник »Недељни преглед вести« у стотину примерака. Читаоци, широки круг грађана наклоњених покрету из Књажевца и железничких радника из оближњих села, били су информисани о актуелним вестима са фронта, из земље и о партизанским дејствима у књажевачком региону. »Преглед...« је излазио редовно 26 седмица, а то значи до краја 1942. и почетком 1943. године. Део становништва, који је долазио до овог листа и летака, био је информисан о намерама окупатора и квислинга, евентуално предузиманим актима у смислу терора или пљачке, посебно је налагана будност и осујећивање стварања равногорске четничке организације. Одбор је преко лета ка налагао извесне акте грађанима, скупљао је експлозив, санитарски материјал, организовао лечење секретара ОК Мије Станимировића, припремио план тровања у затвору Јубе Радуловића итд.¹⁵⁴ Преко Богичевића који се доселио из Чачка, Окружни комитет КПЈ за Чачак добија пресу и писаћу машину да би обновио своју технику.¹⁵⁵

Окружни комитет зајечарског округа настоји, ради проширења масовне основе за антифашистичку и ослободилачку борбу, а у складу са упутствима која су од ЦК КПЈ ишла преко ПК за

¹⁵³ Извештаји обавештајног отсека I бугарског корпуса за IX и X 1942., АВИИ — Б — 2 — 1 — 4.

¹⁵⁴ ИА Зајечар — фонд НОБ-е — Рад на оснивању и третман народноослободилачких фондова у Тимоку и Заглавку 1941 — 1943. године.

¹⁵⁵ АС — ОКЧ/ачак — број документа нерегистрован.

Србију, да придобије шири круг популарних и политичких личности. Мија Станимировић је лично илегално ушао у стан Аце Станојевића, познатог првака Радикалне странке и организатора власти у Тимочној буну у Књажевцу, која је додуше трајала неколико дана 1883. године. Стари политичар је срдечно дочекао секретара ОК, али му је указао да није у моћи да се ангажује у било каквом политичком смислу. На крају му је напоменуо да му се другови из НОП више не обраћају, али је пожелео успех учесницима покрета у њиховом подухвату.¹⁵⁶ Окружни комитет је кооптирао и четвртог члана Александра Пекића Гаргија, могућег квислиншког агента, који је, у ово време, крајем лета, боравио у зајечарском срезу па није могао непосредније да нанесе већу штету снагама НОП-а у књажевачком подручју.

Почетком школске године септембра 1942. појачава се рад међу средњошколском омладином. Запажена је акција окупљања родољубиве омладине у Срески народноослободилачки омладински савез Србије са руководством надлежним за читав срез. Објављен је први број листа «Реч омладине» у тиражу од 70 примерака.¹⁵⁷ Разумљиво да је и ову акцију иницирала и водила Партија. На овом невеликом простору, који чини књажевачко подручје, испољавале су се и потврђивале многе законитости које су важиле за НОП и револуцију на територији читаве Југославије. Није запажена ни једна појава виднијег отпора окупатору и његовој политици коју није покренула Комунистичка партија Југославије, која је на овом терену имала своје виталне креативне огранке, одн. организациону мрежу делотворну у континуитету за све време рата.

Тешко је извршити потпуну реконструкцију партијских ћелија и руководства после Аћимовићевих потера. Може се само констатовати да мрежа ове организације није уништена упркос великим ударима. Велики број ћелија је наставио рад крајем лета и потоњих месеци, мада су губици у време офанзиве као и после ње били крупни. Среска руководства за заглавски и тимочки срез су мењала свој састав и због велике мобилности својих чланова који су често комуницирали од одреда, опет мобилног у разним деловима подручја, па до теренских база и локација наметаних потребама вођења борбе. У мемоарским списима се каткад говорило о настављању рада два среска руководства у која су повремено можда били укључени Влада Миљковић, Мирослав и Милојко Борбевић Крста, земљорадник из Грлишта, зајечарски срез. По неким сведочанствима, после потера, извесно време делује само једно руководство за заглавско-тимочки срез, а секретар тог руководства је Љубомир Љубиновић Павле који се ускоро вратио на терен књажевачког подручја. Чланови тог руководства били су Добривоје Божић и Витомир Раденковић, а у јесен 1942. вероватно и Милорад Бисић, Вукашин Драгутиновић и Миодраг Николић.¹⁵⁸ Сваки од чланова држао је одређен рејон, одн. део среза на коме је непосредно радио, а Вукашин Драгутиновић је био наименован за руководиоца перспективног среског поверенства СКО-а

¹⁵⁶ ИА Зајечар — Рад Партије и СКОЈ-а . . . , с. 15/16.

¹⁵⁷ Споменица, Књажевац, 1972., с. 36.

¹⁵⁸ ИА Зајечар — Рад Партије и СКОЈ-а . . . , с. 15.

ОК КП зајечарског округа је добио овлашћење ПК за Србију де помогне у обнављању партијских организација у суседним срезовима нишког округа. Потребне партијског рада на терену сокобоњског и сврљишког среза биле су велике тим пре што је протила опасност хватања преосталих комуниста и партизанских група које су се без довољно оријентације кретале, одн. сакривале. Партизанске снаге књажевачког подручја имале су задатак да прикупе ове групе и преостале борце што би чинило прву етапу у реорганизовању одн. обнављању целовитог НОП нишког округа.

Током октобра Тимочка чета појачава нешто активност и дејствује на ширем терену с тенденцијом упадања у бањски и сврљишки срез. Почетком октобра, једне ноћи, чета напада мали бугарски гарнизон у Андрејевицу и одмах се повлачи. На косама Тушижнице код Мариновца 10. октобра долази до борбе са одредом СДС, а 14. октобра део одреда улази у Штитарац да би се снабдео одећом. У Мариновцу одред 21. октобра уништава општинску зграду и ликвидира једног квислинга.¹⁵⁹ Карактеристичан случај збио се 16. октобра у Шарбановцу где је месна десетина од неколико младића из Радичевца и Шарбановца са Стеваном Борђевићем ликвидирала поручника СДС.¹⁶⁰ Квислинзи су овом догађају дали приличан публицитет, а лист »Ново време« је 10. новембра 1942. донело чланак »Стрељани због мучког убиства пор. Српске државне страже«, у коме се каже да је на месту убиства »стрељано 10 комуниста«, а село Шарбановац кажњено да плати 200.000 динара »у корист породице погинулог«. Овоме је још следила »служба божја« у славу погинулог квислинга у нишкој саборној цркви коју је одржао нишки владика.

Половином октобра одред се спаја са остацима Озренског и главног дела Сврљишког одреда, док је Нишавски одн. II чета Сврљишког одреда успешно дејствовала у пиротском срезу. Патрола Тимочке чете је пронашла код Доње Соколовице или Стогазоваца групу од 6 партизана Сврљишког и 12 бораца Озренског НОП одреда. Након састанка комуниста долази до реорганизације Тимочке чете називане и Тимочким одредом. За команданта одреда постављен је Борђе Крстуловић Коча из Озренског одреда, за заменика Стеван Борђевић, за политичког комесара Момчило Сибиновић, а партијског руководиоца Милисав Игњатовић Јанко из Сврљишког одреда. После тога одред креће ван свог подручја у бањски срез, пут Озрена и Девице, будући да су тако налагали витални интереси НОБ у овом делу Србије.

Покрајински комитет се живо интересовао за ситуацију у овом делу Србије што се често види из писма зајечарског ОК-у КП од 18. новембра: »Видимо да сте ухватили везу са Јанком и Слободаном (Милисав Игњатовић и Конрад Жилник). Пошто они немају везе са својим ОК то смо решили да ви привремено држите везу са сврљ. и озрен. одредом и да им помогнете да се среде и учврсте. Овлашћујемо вас да ви извршите саслушање о досадаш-

¹⁵⁹ Извештај обавештајног отсека I бугарског корпуса за IX и X 1942., АВИИ — Б — 2 — 1 — 4.

¹⁶⁰ Документ одељења за државну заштиту од 17 X 1942., АВИИ — Нда — — 51 — 5 — 19.

њем раду свих другова одговорних у ова два одреда и да их спроведете реорганизацији и даљу контролу над њима и осталим друговима, који раде по срезовима у позадини тих одреда. То ће бити дотле док ПП (покрајинско поверенство — примедба аутора) не одлучи да ОК у Н. (Нишу — прим. аут.) поново преузме везе са њима.

Ако је потребно могу пом. одр. да се привремено помере према вама али треба строго водити рачуна да у том случају партији који су одређени за позадински рад на терену досадашњих база одреда **морају остати** и наставити досадашњи рад. Добићете посебно писмо за парт. руководство оба одреда о томе.

Друг Милисав је овлашћен да испред ПП. даје директиве и контролише целокупни рад у тим крајевима, те се постарајте да са њим осигурате сталну и чврсту везу. Сва писма и директиве идју непосредно преко њега...

Шаљите нам дописе за «Глас». Шаљемо вам најновији материјал Окруж.(ницу) бр. 47. нов проглас и говор Стаљина треба цела организација да добро проради а проглас и говор умножите и широко у народу растурите.¹⁶¹

Књажевачко подручје, с изузетком Буџака, у овом периоду представља регион са релативно развијеним степеном Народноослободилачке борбе с обзиром на развој борбе и политичку констелацију у Србији уопште. Зато највиша руководства у Србији рачунају на помоћ зајечарског ОК и снага покрета овог округа које су биле најјаче у заглавском и тимочком срезу. Уједно то је тренутно био и геополитички најпогоднији регион за ширење и обнављање НОП у нишком округу.

Велика искушења ослободилачког покрета крајем 1942.

Народноослободилачки покрет се развијао у јесен 1942. на територији подручја са видним осцилацијама, које додуше никад нису биле велике. Међутим, на његов ток деловало је више фактора који у историјској анализи вуку дубоке корене социолошке, психолошке, па и антрополошке природе.

Покрет није толико страдао од непосредних удара непријатељске офанзиве на терену — Аћимовићевих потера, бугарских казненских експедиција, рација немачке војске и Гестапоа, колико услед провела и издаја које су ове јесени биле веће, комплексније и трагичније него икада током НОР.

Систем истраге, ланчаног хапшења од места до места, тортуре, физичког унаказивања и одвођења у логоре у земљи и ван ње тешко је погађало организацију покрета, пре свега организацију Партије. Велика рација била је крајем септембра 1942. када је у Зајечару ухапшен велики број активиста покрета, а конци истраге су довели до хапшења у више места у тимочком срезу. Том приликом је ухађена Бранка Динић Каћа која је после свирепе тортуре стрељана на Бањици. После погибије Милуна Минђића, на ос-

¹⁶¹ АС — ОКЗа — 10.

нову прибелешки нађених у његовом оделу, ухапшено је пет активиста, међу којима Радомир Милићевић Керефека, члан КПЈ. Заузимањем Душана Милићевића, оца Радомировог, који је иначе био начелник тимочког среза и чинио извесне услуге покрету, сва перторица су ослобођени.¹⁶²

Карактеристична је деморализација а затим издаја у случају Љубомира Радуловића (са надимцима: Руски и Крња), који је био један од руководиоца партијске организације на овом подручју од почетка рата. Ступивши у везу са својим пашеногом четничким војводом светониколским, уговорена је била његова предаја Гестапоу. Он је 18. октобра напустио одред а већ 19.-ог изјутра немачки војници су опколили место где је одред боравио. Одред је већ био променио место боравка, али су хапшења по читавом подручју била масовна, ухађено је неколико десетина учесника и сарадника НОП. Још 18. увече у граду су ухапшени Предраг Раденковић, Предраг Јовановић, Славко Пешић, Слободан Јевтић, Душан Рајковић, Момчило Спасић, Љубинко Антић, Љубомир Стевановић Пужа и други, а по селима су људи хватани следећег дана.¹⁶³ Ова хапшења ван града нису у потпуности успела, јер су многи успели да се склоне. Може се оценити да ни једна акција окупатора и свих квислинга није толико штете донела НОП-у као ова диверзија Радуловића, искусног комунисте, али примитивног човека ниске друштвене свести.¹⁶⁴

Отприлике у ово време припремао је предају и свакако провалу један од омладинских руководиоца књажевачког подручја. Вукашин Кујић је био деморалисан одступањем Црвене армије, што је иначе психолошки оптерећивало масе, а изгубио је оријентацију и у одреду, па је правовремено обелодањен. Другови из одреда су сматрали да је једино решење ликвидација. Потом, крајем октобра један партизан је заробљен те и он квислинзима открива неколико сарадника покрета.¹⁶⁵

Провала члана ОК зајечарског округа стравично је захватила средишне делове округа, а само делимично се осетила у неким селима тимочког среза. Било је још неколико сличних издаја управо ове јесени због чега је покрет претрпео ненадоднадиве губитке. У извештају ПК КПЈ за Србију, Мија Станимировић илуструје расположење народа као резултат наведеног стања у округу што важи и за књажевачко подручје: »Последња хапшења страшно су деловала на народ тако да смо потпуно изгубили поверење у народу јер се страшно боје да их не провалимо. У вези са овом хапшењима реакција је навалила како би нас потпуно изоловала од маса. Овим хапшењима и премлађивањима народа изгубили смо готово сва употрешта у селима тако да нам се сада поставља питање како да радимо и где да се ослонимо.«¹⁶⁶ Додуше партијски секретар округа

¹⁶² АС — МОКЗа — 30, с. 100.

¹⁶³ У Дебелици су ухађени Велимир Јовановић Бода и Александра Милошевић, у Андрејевцу Виден столар, Радичевцу Станимир Цветковић, члан КПЈ, још два члана Партије из Буђиновац итд.

¹⁶⁴ У затвору су сарадници НОП-а успели да поколебају Радуловића па је овај порекао део својих денунцијација, те су га Немци стрељали.

¹⁶⁵ Извештај ОК КПЈ зајечарског округа ПК-у, АС — ПКС — 217.

¹⁶⁶ Исти документ.

има, пре свега, у виду стање у Рготини и околини Зајечара, где је организација била разорена, али је ситуација била слична и у јужном делу округа.

Посебну пажњу историје привлачи кризна ситуација која је у дубоку јесен захватила Тимочки одред, настао на основу Тимочке чете, једног дела Бољевачке чете који се није вратио на терен бољсвачког среза у своју чету, као и остатака Озренског и Сврљишког одреда. Тако реорганизован одред кренуо је кроз сокобањски срез настојећи да прикупи теренске политичке раднике, партизанске борце и обнови везе са месним сарадницима покрета. Може се слободно констатовати да су војне партизанске снаге књажевачког подручја и партијска организација са зајечарским окружним комитетом пружиле отсудну подршку снагама покрета у северном делу нишког округа, и тиме спречиле њихово даље осипање. После спашавања остатака сврљишких и озренских партизана, реорганизовани Тимочки НОП одред креће се по терену где је било неопходно сачувати од даљег уништења организацију покрета. Утом смислу је крстарење одреда на новом терену имало благотворан утицај, на повратак антифашистичког расположења становништа. Поред тога одред је обавио неколико акција. Међутим, ефикасно дејство одреда било је јако умањено специфичном ситуацијом у овој војној јединици.

Из бањског среза одред креће ка југу до Каменичког виси, близу Ниша, па ка Сићевачком вису, — према истоку. На ток збивања у развоју НОП у овом делу Србије вероватно да је значајну улогу одиграла сложена психолошка природа Милисави Игњатовића, делом деформисана под стравичним утисцима Аћимовићевих потера и потоњих провала и издаја људи веома поверљивих у круговима Партије. Игњатовић је испољио нетрпељивост према Душану Тасковићу и Конраду Жилнику — Слободану у питањима сређивања партијске организације. У новембру се образује међусреско руководство КПЈ за сврљишки, нишки и белопаланачки срез са Тасковићем као секретаром.¹⁶⁷ Пиротски срез је још био ван домашаја овог руководства што значи да ни Буцак није био чврсти партијски повезан са матичним, нишким округом.

Судећи према инструкцијама ПК за Србију највеће овлашћење добио је Игњатовић. Уображавајући да је југословенски Берџински, спасилац револуције и идентификујући се са Партијом, он је почео да сумња у многе партизане у одреду, па и у комунисте. Чак је у више наврата успео да пронађе појединце у одреду са озренског терена који су изгледа били у вези са квислиншким функционерима или Гестапоом. Потом је ликвидирао и групу бораца из Матејевца за које се претпостављало да желе да побегну из одреда. Одред се већ био вратио у западни део заглавског среза и Игњатовић је »чишћење«¹⁶⁷ вршио у колибама на Васиљским планинама. За заменика команданта поставио је Жарка Младеновића Вујадина, који је, као и командант Крстуловић, у свему слушао Игњатовића као партијског руководиоца. Претворивши штаб одреда у неку врсту суда, Игњатовић је, применом торгуре, саслушавао сумњиве борце који су после били ликвидирани. Отприлике, на

¹⁶⁷ АС — ПКС — 217 и 451.

овај начин је убијено око 16 бораца од којих су са књажевачког подручја тројица а међу њима комунисти Раде Бирковић из Књажевца и Владимир Живковић Витко из Краљевског Села (по њему данас — Витковац). Крајем новембра одред долази у додир са Окружним комитетом зајечарског округа.¹⁶⁸ Чланови ОК заузимају став да је Игњатовић учинио велику грешку у руковођењу одреда, па за убијање невиних другова осуђују смртном казном Игњатовића, као и команданта и заменика команданта одреда. Последња двојица, иако чисте савести, ликвидирани су због учешћа у наведеним злочинима и следе послушности партијском руководиоцу, док је са Игњатовићем ситуација сложенија. Много година после рата остала је дилема да ли је НОП у једном делу Србије доспео у кризу искључиво због психопатолошког оптерећења једне личности или је у питању свесно деловање квислиншког агента заврбованог у некој прилици, иначе једног од руководиоца Партије у Нишу још пре рата.¹⁶⁹

У време спајања разбијених делова Озренског и Сврљишког одреда са Тимочком четом у реорганизованом одреду је било 50 до 60 бораца, а после ликвидације Игњатовића број је спао на 27 партизана. Додуше флукуација бораца у одреду била је стално присутна. Један број људи гине, други приступају одреду; од бораца се регрутују теренски политички радници и обрнуто, сходно ситуацији комунисти са терена прикључују се обично за одребен период — одреду. Неколико бораца са озренског и сврљишког терена су из одреда упућени на теренски рад ради обнављања ћелија, актива и упоришта у том делу нишког округа.

У реформираном малом Тимочком одреду, секретар партијске организације постаје Влада Миљковић Мирослав. Потом се одред углавном држао Тупижнице током децембра, да би повремено извршавао акције како би повратио морал у народу нарушен и због ситуације у одреду што је било познато делу сарадника покрета по селима. У Доњој Соколовици су запленили предмети из магацина, како региструју бугарски извори, у Валевицу партизанска тројка је извела и ликвидирала »општинског писара« код Ргошта сечене су телефонске жице, надамак Књажевца, а партизани улазе и у Зубетинац, Равну, Влашко Поље, опет у Равну 20. децембра, да би у Штипини 21. децембра запалили архиву у општини и запленили новац из касе.¹⁷⁰ О активности, одн. војној делатности покрета у заглавском срезу пред сам крај 1942. године командир одреда полске страже из Књажевца извештава окружну команду у Зајечару 25. децембра телеграмом:

¹⁶⁸ Игњатовић се устегао да се састане са члановима ОК, а борцима је под претњом смрти забрањивао да се износе чињенице о његовом чишћењу одреда. Мија Станимирови и Живан Васиљевић су истину најпре чули од Владе Миљковића, који је најзаслужнији што је Игњатовић најзад онемогућен. АС — МОКЗа — 30, с. 104-5.

¹⁶⁹ Интересантан је записник који је зајечарски ОК водио приликом саслушавања Игњатовића и његових блиских саучесника. АС — ОКН — 19. Било је и претпоставки да је Игњатовић деловао као агент Интелигенс сервиса, а приликом саслушавања он је изјавио да ради за Гестапо, али је то оповргао у писменој изјави на крају.

¹⁷⁰ Извештај обавештајног отсека I бугарског окупационог корпуса за XI и XII 1942., АВИИ — Б — 2 — 1 — 6.

»Ноћу 24/25. овог месеца у селу Понор, Жлне, Црвење били су партизани где су спалили општинске архиве и узели новац из општинских каса. Последња патрола око три часа напустила је Црвење док су се из села Жлне и Понора удаљили раније још у току ноћи. Јачина ових партизана око 20 људи.

Од бугарских власти тражено је да затворе пролаз преко пруге на линији Палилула — Андрејевац.

Поручник Бранковић са одредом на просторији Берчиновац, Локва, Балинац, Шарбановац. Капетан Станковић са одредом — Црвење, Штрпци, Жуковац, Трговиште. Молим да се одреду из Соколовице или другом одреду нареди да буде у Равни, Доње Зуниче, манастир Св. Петар. Извештен Андрејевац и Сврљиг.«¹⁷¹ Карактеристичне су методе пољске страже, у ово време најјаче квислиншке формације, за борбу против снага НОП.

Крајем 1942. године Народноослободилачки покрет доспео је до релативно ниске тачке у свом развоју. Последице великих губитака јула и августа биле су тешке, а још више од тога крупне провале деморалисаних појединих учесника, па и првака покрета, поразно су се одразиле на ситуацију у партизанском одреду, још више у тзв. позадини, територијалној организацији покрета. Општа ситуација у свегу, посебно на источном фронту, тешке борбе које је водила у централним југословенским областима главнина Народноослободилачке војске, најзад ситуација у Србији, све је то било у рефлектујућој вези са стањем на књажевачком подручју. Читав комплекс збивања, мноштво главних и епизодних карика у току ослободилачког рата крајем лета и јесени 1942. узрокован је природно пре свега, деловањем субјективне силе — партијске организације. Ова је на овом терену радила по инструкцијама виших устанничких руководства, али су и историјски токови били детерминишући као и други мање важни фактори који су се сливали те тако усмеравали развојну линију НОП уопште. Терор квислинга и окупатора, разочаравајуће сазнање да тамо на источном фронту ипак »Руси одступају«, суморна ситуација у самој Србији, где квислинзи настоје да консолидују свој војни и пропагандни апарат, негативно су деловали на друштвено-политичку климу у подручју.

С друге стране, покрет је овде успео да очува начелно све своје институције развијајући надаље своју делатност. Та делатност била је за постојеће прилике у Србији овог времена знатна. Књажевачки регион спада у подручја са јачом организацијом покрета у србијанским оквирима. С тим у вези је чињеница да су снаге овог региона представљале подршку суседним крајевима где је покрет био на нижем степену развоја.

Настанак четништва Драже Михаиловића

Посебно интересовање заслужује време настанка ове четничке организације, а затим темпо њеног развоја и степен квислиншког експонирања на територији подручја. Ово тим пре што широј јавности није познат процес настанка те фамозне организације на овом терену.

¹⁷¹ АВИИ — Нда — 32 — 1 — 6.

Историчари су утврдили како је група официра и војника која није пала у заробљеништво негде у средишним деловима Србије, послужила још у мају, дакле непосредно после слома априла 1941. као језгро организације којој убрзо долази на чело пуковник Драгољуб Дража Михаиловић.

Под четничком формацијом народ овог подручја подразумевао је четнике који су се појавили с јесени 1941. под својим војводом подчињеним Кости Пећанцу. За две године рата, до краја 1942. године, они су играли своју улогу на овој територији где су стекли одређену »репутацију«. Њихово присуство на овом терену било је константно до пред крај 1942., када су дефинитивно расформирани одлуком Недићеве владе. Још током те године четнички одреди поступно губе од значаја у констелацији квислиншких формација. Мада је у начелу у сваком срезу постојао четнички одред ови су били и званично — »редуцирани« тако да се број припадника одреда смањивао. У заглавском одреду помиње се као командант поручник Тома Обрадовић. Један број војвода, који се нису мирили са губитком власти, били су по налогу немачких власти ликвидирани. Такав је случај са светониколским војводом Вукашином Аранђеловићем. Књажевачког војводу Војислава Мирковића Немци су ухапсили. Увођењем функције окружног војводе јуна месеца, Недић је још чвршће подредио себи четнике, којима је Коста Пећанац остао само номинални старешина.

У децембру 1942. Недић издаје акт о расформирању четничких одреда. Само је један мали, војнички спремнији део укључен у јединице СДС, а највећи број је враћен својим кућама. Касније ће највећи део овог кадра наћи своје место у четничким јединицама Драже Михаиловића.

Главна квислиншка снага на подручју током 1942. а нарочито крајем године, била је пољска стража СДС. Српски добровољачки корпус овде није оперисао мада је повремено долазио у непосредно суседство у сврљишки и бањски срез. Иако је највећи део Србије до јесени 1942. био у већој или мањој мери под утицајем равнороске четничке организације овде се она још није примећивала.

Значајно упориште равнороске четничке организације источно од Велике Мораве у Горњаку не само 1941. већ и следеће године није успело да пружи огранке одн. да ишта створи у јужном делу Тимочке крајине. Додуше на Равној гори су именовани емисари и »команданти« Источне Србије, који до ове нису ни стигли, а папирне функције, разуме се, немају никаквог практичног значаја. За историјску документацију остаје и »строго поверљива« наредба Драже Михаиловића још од 8. јула 1941. по којој је жандармеријски капетан I класе Миодраг Јовановић овлашћен на изврши »организацију Хомоља и источне Србије«. ¹⁷² Међутим, овај пионир четништва задржавао се на терену хомољског среза одн. око Жагубице. Август 1941. Дража одређује за командатна Источне Србије мајора Велимира Пилетића, касније ће на тој функцији да буде Сениша Оцокољић Пазарац, међутим, то су биле

¹⁷² АВИИ — ДМ — СВ — 15687/1.

номиналне функције без стварног ефекта. Видна је била само тенденција да се читава Србија укључи у ову организацију. У том смислу су и настојања да се четничком организацијом захвати и Југоисточна Србија под бугарском управом. Крајем децембра 1941. примећена је група доратних официра у Пироту која је декларисала почетничку оријентацију. Бугарске власти нису дозвољавале обрадовање четничких упоришта на територији коју су третирали својом па је један број тих српских официра похапшен. Бугарска полиција је приликом хапшења пронашла концепт ширења четништва у пиротском срезу који је био подељен у шест рејона, али је Буцак и на папиру остао ван ове организације. Почетком пролећа официри опет покушавају да у пиротском крају оснују четничку организацију, али тек формиран «штаб 42» од свега неколико људи, бугарска полиција хапси.¹⁷³ Потом, већ 15. априла 1942. формиран је «штаб 43» који би био надлежан за нишки, сврљишки, белопаланачки, пиротски и царибродски срез.¹⁷⁴ Командант, уствари, пионир перспективног «штаба 43» још 25. марта је датирао пуномоћје капетану II класе Јовану Јовановићу у циљу «организације Југословенске војске у отаџбини на територији среза сокобањског».¹⁷⁵ Јула месеца 1942. Сврљишки НОП одред је напао и уништио овај штаб, а командант, капетан I класе Миленко Рељић са неколико официра и подофицира је погинуо.¹⁷⁶

О формирању четничке организације Д. Михаиловића на територији заглавског и тимочког среза нису сачуване ни папирне наредбе. Вероватно да је у лето 1942. било покушаја да се продре и у књажевачко подручје. У својим белешкама капетан Рељић помиње капетана Којића у Књажевцу, који је наводно неактиван.¹⁷⁷ Међутим, узимајући у обзир писане изворе и сећања савременика може се тврдити да до краја лета, одн. до јесени на књажевачком подручју није било никакве организације равногорског четничког покрета.

За стварање четничке организације у овом крају свакако да је извесну потешкоћу чинио периферан, удаљен положај овог подручја, подељеног између две окупаторске зоне, немачке и бугарске. Међутим, битан чинилац што је ово подручје остало дуго ван домаћаја равногорске организације јесте релативно развијен Нанорнослободилачки покрет чије снаге нису дозвољавале да се на терену појави било каква форма организовања четништва. И поред тога што је у лето четништво почело да хвата корена у суседним крајевима, четнички емисари на овом терену дуго нису имали приступа. Партијска организација је већ имала упутства о односу према четништву, имала је преглед ситуације у овом делу Србије, тако да је свесно гушен почетак сваке активности четничке ор-

¹⁷³ ЦДИА Софија — 370 — 1 — 1380 — лист 60-2.

¹⁷⁴ У тај штаб био је укључен и капетан Мирко Ђирковић командант од бугарске полиције ликвидираног „штаба 42“.

¹⁷⁵ AVII — ДМ — СВ — 16549.

¹⁷⁶ Извештај Милисава Игњатовића Јанка од 13. X 1942. ОК КПЈ за Ниш, Зборник НОР, I 4., с. 136-40.

¹⁷⁷ Комунисти Књажевца су настојали такође да придобију Којића који је на њих оставио утисак колебљиве личности.

ганизације.¹⁷⁸ Конкретно комитети су бундо пратили могућност до-ласка оснивача четничке организације на овај терен.

Карактеристично је за документацију четничке организације да се у њој говори о већ формираним облицима организације иако они нису добили ни елементарну физиономију. Можда у октобру, сигурно у новембру 1942. у поједина места долазе први емисари да би придобили »угледније« грађане, »домаћине« за организацију Драже Михаиловића коју је ваљало тек створити. Све до тада становници овог региона о Дражи и његовој војсци чули су само преко средстава информисања, а нарочиту улогу у том смислу одиграо је Радио-Лондон.

Емисари су се званично представљали као трговци стоком, а по учињеном контакту образлагали би идеју и смисао организације. Наводно за сада се ваља организовати, а »кад куцне час« за »часну борбу« тада ће се прећи у напад и преузети власт. Према бугарским документима емисари су се преко зајечарског округа пребацивали у Северозападну Бугарску и ту тражили везу са припадницима бугарске земљорадничке партије.¹⁷⁹

Срески комитет КПЈ је сазнао за два емисара који су посетили богатије сељаке или бивше активне и резервне официре и подофицире, представнике власти, чланове општинских управа у неколико села. Божа Миладиновић, капетан бивше југословенске војске, иначе из пиротског краја, као и Добривоје Милановић из Балановца такође официр, посетили су један број мештана у Жуковцу, вероватно Горњем и Доњем Зуничу, Јелашници и још у неким местима у заглавском и тимочком срезу. На правцу и између Јелашнице, према Јаковцу, дочекала их је 16. новембра заседа од три партијска радника и у драматичној борби Милановић је погинуо, а Миладиновић рањен.¹⁸⁰ Већ 14. децембра 1942. Миладиновић пише писмо делегату врховне команде на Равној гори у својству команданта књажевачког корпуса, иако тај корпус нити икаква војна јединица нису постојали на овом терену. У писму се наводи како је дошло до рањавања од стране »комуниста« код Јелашнице.¹⁸¹ Иако је врховна команда из неколико извештаја располагала податком о овом случају, она је телеграмом обавестила југословенску владу у емиграцији да је Миладиновић рањен у борби против Немаца и Бугара!¹⁸²

Све до марта месеца 1943. равногорско четништво није располагало војним снагама у књажевачком подручју. Међутим, постојали су, одн. лагано се образовали облици ове организације на територији, који су се састојали из упоришта или груписа људи више мање спремних да раде за нову организацију под паролом »за краља и отаџбину« али не и за борбу против окупатора. У Књажевцу је извесно језгро организације било смештено у крчми »Касина« чији је власник ушао у четничку организацију. Најјача

¹⁷⁸ Извештај ОК зајечарског округа ПК-у 27. XII, АС — ПКС — 451.

¹⁷⁹ ОДА Враца — 2к — 3 — 604.

¹⁸⁰ АС — МОКЗа — 30, с. 107/8.

¹⁸¹ По овом документу Миладиновић је од 1. V до почетка октобра био начелник штаба у корпусу Аце Видановића (или Видаковића) вероватно у нишком округу, AVII — ДМ — СВ — 16719.

¹⁸² AVII — Мф — Билеће — ролна 15 — број снимка 36.

упоришта равногорске организације налазила су се у јединицама СДС, где су ланчаним системом официри и подофицири деловањем из других крајева Србије придобијани за курс диктиран са Равне Горе.

Од новембра 1942. до марта 1943. четничка организација се прикривено али поступно развијала придобијајући поједине људе који су обично били у апарату власти у краљевини Југославији. Неколико књажевачких буржуја, па и сеоских газда, лако је прихватило апел представника четништва. Принцип монархизма и обнављања Југославије онакве каква је била одговарао је одређеним срединама у подручју. Нарочито је био примамљив апел вербално антифашистички и антиокупаторски али без захтева борбе против постојећег окупационог система. Ипак четнички организатори нису наишли на одзив у омладинским круговима. Све до јесени 1943., док нису примењене терористичке методе које су вештачки, можемо рећи, мењале политичко расположење маса, али само у одређеној ограниченој мери, четништво није успело да дубље продре у народ Тимока, Заглавка и Буцака.

Мада су у суседним крајевима четнички корпуси били у фази формирања планирани књажевачки корпус дуго је био само фикција. Вероватно да су први војници тог корпуса регрутовани марта 1943. од припадника СДС. Инсцениран је напад четничких емисара на тројицу граничара код Алдинца.¹⁸³ Акција је била смишљена да немачки окупатор не схвати да припадници СДС добровољно прихватају команду Драже Михаиловића. Чак и после марта попуњавање људством корпуса (од свега неколико четника!) текло је споро. Тек почетком лета долази до форсираног образовања бригаде овога корпуса.

Сходно промени политичке ситуације у свету и земљи долази до прегруписавања квислиншких снага које се све више поларизују према перспективнијој организацији — равногорском четништву са јаким везама са емигрантском краљевском владом и предвиђаном подршком моћних западних савезника. Слабљењу СДС и осталих ортодоксних квислинга доприносе офанзивне акције НОВ у Србији, а пораз СДС на Троглан Барама јуна 1943. један је од тежих удара који доприносе осипању војних снага београдске »влада народног спаса«.

Јула и августа 1943. образују се I и II књажевачка и тимочка бригада, које са сврљишком бригадом чине књажевачки корпус. Почетком августа тимочка бригада са базама на Тупијници располагала је са 13 четника, а I и II књажевачка бригада са по око 20 припадника са ослоном према Старој планини. Поред тога командант корпуса Миладиновић је у штабу и као своје телохранитеље имао око 15 четника.¹⁸⁴ Корпус потом нагло јача разоружавањем граничне страже у источном Заглавку, а припадници те страже углавном су улазили у састав четничких јединица. Четници у дослуху са већим бројем официра и подофицира СДС разоружавају 2. августа у Јаловик Извору и Габровници одред граничне

¹⁸³ AVII — ДМ — СВ — 16835.

¹⁸⁴ АС — ОК3а — 48.

страже. Слично се одиграло 4. августа у Алдинцу и Радичевцу чиме су, према четничким изворима, све граничне јединице на источној граници овог подручја биле разоружане. Потом је још само гранична јединица од 10 стражара у Кални 25. септембра разоружана од стране сврљишке бригаде.¹⁸⁵

Ова појава веома лаког разоружавања и придобијања људства СДС резултира из чињенице снажног уплива равногорског четништва на командни кадар Недићеве државне страже. Српски добровољачки корпус је био углавном ван домашаја организације Драже Михаиловића. Упркос чињеници да се веома касно појавило на овом подручју четништво, када је већ почело да се војно организује, рапидно је ојачало свој кадровски састав уколико се под овим подразумева број четника по бригадама. Иако бригаде још увек нису одговарале свом називу јер тај борачки кадар нису поседовале ипак је видно снажно нарастање четничких јединица крајем лета. Припадници пољске и граничне СДС, бивши четници Косте Пећанца, те слични националистички елементи налазе своје место у равногорским бригадама. Благонаклон однос немачког окупатора је омогућио четничким командантима несметано јачање ове формације која бива све већа мобилисањем људи са подручја.

Управо због позне појаве четништва логична је квислиншка сарадња четничких команданата са немачким властима још у првој фази настанка ове организације. Четнички функционери су ову сарадњу сакривали од народа, али је квислиншко понашање ових било очигледно. Стотине и стотине оригиналних докумената потврђују овај факт који не може ништа оповргнути. Захваљујући подршци окупатора који у борби против НОП у четништву Д. Михаиловића налази новог погоднијег савезника рвногорских формација постаје веома важан фактор на књажевачком подручју крајем лета 1943. године.

¹⁸⁵ Извештај Књажевачког корпуса вховној команди 11. XI 1943., AVII — — ДМ — СВ — 16714.

LA GUERRE DE LIBÉRATION NATIONALE ET LA RÉVOLUTION DANS LE TERRITOIRE DE KNJAŽEVAC

EN 1941—1942

R é s u m é

Dans le petit territoire de la Serbie de l'Est, d'une superficie de 1.200 km² seulement en avnc avec une population de presque 75.000 habitants, la guerre de libération nationale suivait ses propres voies intéressantes. Les manifestations simultanées de sa révolution et de la guerre dans cette région portent les caractéristiques communes de toute la révolution des nations et nationalités yougoslaves.

Immédiatement après l'occupation ici fut formé le système allemand d'occupation, tandis que la partie plus petite du territoire était artificiellement incorporé dans le cadre territorial de la Bulgarie fasciste. Après cela, dans la partie plus grande du territoire de la zone d'occupation allemande se sont constituées plusieurs organisations nationalistes et formations militaires en rapport de quisling envers l'occupant. En même temps, l'activité du PCY dans cette partie du payu consistait à faire des préparatifs pour la lutte armée et en été 1941 un détachement des partisans commençait ses actions dans ce territoire. Après le grand essor qu'avait pris le mouvement de libération nationale dans la première année de guerre, vers la fin de 1941 il entre, en partie entravé, dans la nouvelle phase de la lutte de longue durée. Dans les conditions difficiles de la terreur des fascistes et des quislings et de la lutte contrerévolutionnaire, dans le cadre de laquelle le système connu de poursuites d'Acimović, constatait une étape à pert, le mouvement de libération nationale manifestait, suivant les possibilités, une grande frande force de résistance et une vigueur constante. Vue dans son ensemble, la caractéristique générale du Mouvement de libération nationale et de la révolution du peuple de la région de Knjaževac était incarnée dans la continuité de cette lutte, dont les manifestations, vu les circonstances, étaient considérables.